

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра історії України

ДИДАКТИЧНІ ТРАДИЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСИ (IX-XIII ст.)

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти другий (магістерський)**

Виконав:
студент VI курсу, 602 групи.
Павлюк Ростислав Ігорович
Керівник:
професор Олександр Реєнт
Рецензент:

До захисту допущено
на засіданні кафедри історії України
протокол № _____ від _____ 2024р.
Зав. кафедрою _____ проф. Добжанський О.В.

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційну роботу виконав студент 2 курсу (рівень вищої освіти – другий) (магістерський) спеціальності 014 Середня освіта (Історія) факультету історії політології та міжнародних відносин, кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Павлюк Ростислав Ігорович. Тема кваліфікаційної роботи: «Дидактичні традиції Середньовічної Русі (IX-XIII Ст)». Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Олександр Рєєнт.

Розглянуто історико-культурний контекст розвитку дидактичних традицій слов'ян в дохристиянський період. Простежується методика та виховання у слов'янських общинах та трансформація освітніх практик в аспекті поширення і впливу християнської віри на державний і культурний процес.

Проаналізовано формування освітніх інституцій в Київській державі. Зокрема, було детально розглянуто передумови виникнення перших закладів освіти на Русі, їх різновиди та навчальні аспекти, які залежали від тої чи іншої освітньої інституції того часу. Окрему увагу було акцентовано на розгляд головних літературних творів дидактичного характеру.

Ретельно проаналізовано процес вивчення читання та письма в середньовічній Русі. Розглянуто основні дидактичні принципи та методи дидактики, що широко застосовувалися в тогочасній освітній програмі навчання.

Запропоновано можливі напрями впровадження дидактичних традицій середньовічної Русі в сучасну освітню систему. Наведено приклади ефективності застосування принципів і методів навчання у сучасних освітніх закладах за зразком освітньої системи Київської Русі. Висунуто можливі недоліки широкого впровадження технологічних засобів в освітній процес та запропоновано вирішення цієї проблеми завдяки поверненню до більш

традиційних засобів засвоєння знань на прикладі дидактичних традицій Середньовічної Русі (IX-XIII ст).

Ключові слова: *Київська Русь, дидактика, дидактичні традиції, освіта, навчання, християнство, література.*

ANNOTATION

The qualification work was written by Rostyslav I. Pavliuk, 2nd year (second level of higher education) (Master's degree) student majoring in 014 Secondary Education (History) of the Faculty of History of Political Science and International Relations, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Theme of the qualification work: "Didactic traditions of Medieval Rus (IX-XIII centuries)". Supervisor - Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksandr Reent.

The historical and cultural context of the development of the didactic traditions of the Slavs in the pre-Christian period is considered. The methodology and education in Slavic communities and the transformation of educational practices in terms of the spread and influence of the Christian faith on the state and cultural process are traced.

The formation of educational institutions in the Kyivan state is analyzed. In particular, the prerequisites for the emergence of the first educational institutions in Rus, their types and educational aspects, which depended on a particular educational institution of the time, were considered in detail. Special attention was paid to the main literary works of didactic nature.

The process of learning to read and write in medieval Rus' is thoroughly analyzed. The main didactic principles and methods of didactics that were widely used in the educational program of that time are considered.

Possible directions for the implementation of the didactic traditions of medieval Russia in the modern educational system are proposed. Examples of the effectiveness of applying the principles and methods of teaching in modern educational institutions based on the model of the educational system of Kievan Rus are given. Possible disadvantages of the widespread introduction of technological means into the educational process are put forward and a solution to this problem is proposed by returning to more traditional means of acquiring knowledge on the example of the didactic traditions of Medieval Rus (IX-XIII centuries).

Key words: *Kievan Rus, didactics, didactic traditions, education, training, Christianity, literature.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ IX – XIII СТОЛІТЬ	11
1.1. Дохристиянські дидактичні традиції середньовічної Русі.....	11
1.2. Становлення дидактичних традицій у контексті поширення християнства. вплив релігійних та політичних інституцій на культурний та освітній процес.....	17
РОЗДІЛ 2. ДИДАКТИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ОСВІТНІ ІНСТИТУЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ.....	28
2.1. Формування та розвиток освітніх інституцій: школи, монастирі, скрипторії.....	28
2.2. Основні жанри та види дидактичної літератури на русі (повчання, життя святих, літописи).....	35
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТА ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ.....	52
3.1. Особливості навчання читанню та письму у середньовічній Русі.....	52
3.2. Основні дидактичні традиції, принципи та методи навчання.....	73
РОЗДІЛ 4 ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ (IX-XIII СТ.) В СУЧАСНІЙ ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ.....	85

ВИСНОВКИ.....	94
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	97

ВСТУП

Актуальність теми: Вивчення тематики дидактичних традицій часів Середньовічної Русі дає широкий спектр можливостей поринути у минуле. Розглядаючи історичний контекст слід зазначити, що дослідження такої цікавої теми дає можливість для розуміння освітніх традицій періоду Середньовіччя Київської Русі і допомагає зрозуміти еволюцію навчання та виховання. Це розкриває повноту картини, як сформувалася освітня система та як вона вплинула на сучасну освіту. Використання різноманітних джерел, таких як писемні тексти та археологічні знахідки, допомагають збагатити наше розуміння того, якими були педагогічні підходи у цей період. Слід зазначити важливість знань про дидактичні традиції, які допомогли у формуванні сучасних педагогічних стратегій. Саме розуміння того, як навчалися та виховувалися люди в минулому, може надати нові ідеї для покращення освіти в наш час. Вивчення дидактичних традицій може бути корисним у плані удосконалення методики навчання, які засновані на традиціях інших епох. Під час поглиблення в цю тематику одразу стає зрозумілим успішні та неефективні методи викладання, що може стати основою для покращення сучасних стратегій навчання. Ще один аспект, який робить цю тему актуальною є те, що порівняльний аналіз з дидактичними традиціями інших епох або культур може підкреслити унікальність та спільні риси дидактичних підходів, що використовувалися в минулому і збереглися в сьогоденні. Варто підкреслити важливість розуміння дидактичних традицій Середньовічної Русі в плані культурного аспекту. Вивчення методів навчання та освітніх підходів минулих епох відображає культурні та

педагогічні цінності того часу. Наголошу, що розвиток освіти, дидактики і навчальних практик є свідченням саме культурного розвитку суспільства.

Метою дослідження є історико-культурний аналіз освітніх практик у час середньовічної Русі, а також вивчення впливу культурних та релігійних факторів дидактичної системи Київської держави на українські освітні категорії у часі довгої тривалості.

Виходячи з мети були поставлені наступні завдання:

- Провести аналіз історичних джерел, текстів, археологічних матеріалів та документів того періоду, що стосуються освітніх практик дидактичних традицій.
- Зробити систематизацію методів навчання, форм і систем освіти, які використовувалися в Середньовічній Русі.
- Встановити зв'язок між педагогічними методами і політичними, культурними, соціальними та релігійними аспектами того часу.
- Встановити рівень розвитку освіти на теренах Київської Русі IX-XIII століть.
- Сформувати чіткі висновки стосовно знайдених дидактичних підходів та можливих перспектив застосування в сучасних освітніх системах.

Об'єктом дослідження є історична культура середньовічної Русі.

Предметом дослідження є еволюція освітнього феномену й дидактичний спадок середньовічної Русі як єдиного діалектичного процесу та його подальша імплементація в культурне середовище наступних історичних періодів.

Хронологічні рамки роботи визначаються тематикою магістерської роботи і охоплює період з IX - по XIII століття.

Джерельна база формують тексти середньовічної Русі, які тою чи іншою мірою проливають світло на формування дидактичних традицій тієї епохи.

Зокрема, головними історичними джерелами виступають «Слово про Закон і Благодать», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Ізборник Святослава», «Руська Правда» тощо. Наявність цих історичних джерел є яскравим прикладом розвитку освіти та дидактики в Київській Русі. У них ми чітко проглядаємо не тільки хронологічний перебіг визначних подій, а й отримуємо знання про тогочасне виховання яке, здебільшого тісно поєднувалося з релігійним аспектом християнської віри. Окрема група становить згадки з візантійських джерел, які повністю чи частково торкаються тематики дидактичних традицій в середньовічній Русі.

Окремо хочемо охарактеризувати комплекс давньоруського літописання. Першочергово це «Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис», а також «Новгородський перший літопис». Вказана літописна традиція дійшла до нас у пізніх зведеннях Іпатіївського та Лаврентіївського списків XIV – XV ст. Також при написанні роботи ми послуговувались «Радзвигівським літописанням», «Никонівським літописанням», які не зважаючи на пізній характер є важливими текстами реконструкції дидактичних практик Русі.

Історіографія дослідження опирається на чотири окремі категорії: це історичні праці дореволюційної/імперської епохи, праці радянської доби, роботи української діаспори та праці сучасних українських авторів.

До першої категорії, що стосується історичних праць дореволюційної/імперської епохи можна віднести роботи видатних українських авторів, що заклали фундамент для дослідження історії Київської Русі, включаючи питання культури, освіти й релігії. У своїй праці «Історія України-Руси»[50], Михайло Грушевський докладно аналізує культурні процеси, зокрема роль прийняття християнства у формуванні освітньої системи та взаємозв'язок церкви, літератури та виховання, а також роль князів як замовників дидактичних текстів. Ще один відомий український історик тієї епохи – це Володимир Антонович, який у своїх працях [69;95] описував соціальний та культурно-політичний аспект розвитку Київської

Русі. Зокрема, Антонович часто посилався на джерела і розглядав «Повість временних літ» як джерело освітніх і моральних ідеалів. Його робота дає важливе підґрунтя для аналізу концептуальних основ середньовічної культури.

До другої категорії відносяться праці радянської доби. В. Пашуто у своїй праці підкреслює роль зовнішніх контактів Русі у привнесенні освітніх та культурних традицій, зокрема через зв'язки з Візантією [94]. Ще один з радянських істориків – Михайло Тихомиров, що аналізував культурний розвиток Київської Русі, включаючи значення літописів і церковних текстів для виховання [61]. У свою чергу Микола Котляр у своїх працях [72;73] досліджував вплив князівської влади на культурний розвиток, включаючи підтримку освітніх ініціатив. У свою чергу Роботи Володимир Пічета добре висвітлюють зв'язок між християнством і освітою, особливо щодо адаптації візантійських освітніх стандартів у Київській Русі [89]. В радянський період історію середньовічної русі активно вивчав Іван Крип'якевич. Він досліджував хроніки й літописи як одні з основних джерел, що розповідають про моральне й освітнє виховання в середньовічній Русі. Його роботи [77;107] є важливими для аналізу дидактичного змісту стародавніх текстів.

Але варто зауважити, що у радянський період історія Київської Русі досліджувалася з марксистських позицій, що впливало на інтерпретацію культурних і освітніх явищ.

Третя категорія присвячена розгляду та аналізу праць української діаспори. Як відомо, українські емігранти значно розширили міжнародний дискурс про Київську Русь, підходячи до теми з різних наукових перспектив. Видатна науковця, історик та археолог Наталія Полонська-Василенко зробила великий вклад в українську історіографію. У своїй праці «Історія України» [96] аналізувала розвиток культури Київської Русі, включаючи питання освіти й морального виховання. Ще один представник української діаспори – Орест Субтельний, який у своїй праці торкався впливу християнства на культурні традиції Київської Русі, включаючи освітню сферу [108]. У свою чергу,

праця Ігоря Шевченка також розкриває інтелектуальні традиції Київської Русі, зокрема зв'язки з Візантією та розвиток перекладної літератури [130]. Не варто забувати й про Омеляна Пріцака який аналізував вплив міжкультурних контактів на освітні традиції, включаючи роль християнства в культурному розвитку Русі.

На відміну від радянських істориків, що акцентували увагу тільки на соціальних і політичних аспектах освіти та дотримувалися певної ідеології, саме українська діаспора змогла інтегрувати дослідження Київської Русі в міжнародний науковий контекст та значно розширити цю тематику.

Остання категорія – це праці сучасних українських авторів, що пропонують більш детальні й ґрунтовні аналізи культурних і освітніх процесів Київської Русі. Першочергово варто вказати відомого українського історика та дослідника Петра Толочка, що у своїй роботі «Київська Русь» широко

досліджує суспільну структуру й культурний розвиток Русі, зокрема роль князів і церкви в розвитку освітніх аспектів [117;118;119;120;121]. Дослідженням політичної та культурної ролі князівських династій, які сприяли формуванню освітніх традицій, займався відомий український історик Леонтій Войтович. У своїй праці [80] автор розглядає роль князів у формуванні освітніх традицій, зокрема підтримку перекладної літератури й церковного шкільництва. Ще один сучасник української історіографії – Юрій Вілкул. Він відомий завдяки своїм дослідженням літературних і моральних традицій Київської Русі в яких значу увагу приділяв текстам «Повісті временних літ». Значну внесок в області археологічних досліджень, що пов'язані з писемністю й освітою в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, зробив видатний українській історик та археолог Олександр Баран [35]. Саме він досліджував матеріальні знахідки, такі як берестяні грамоти, і їхній зв'язок із практичним навчанням у середньовічній Русі. Досить важливим є внесок українського історика Володимира Ричка, що аналізує

церковні й освітні практики середньовічної Русі, особливо їхній вплив на формування морально-етичних цінностей. У своїй роботі «Церква та освіта в середньовічній Україні» [102] автор розглядає, як церковні інституції формували освітні традиції, підкреслюючи їхній вплив на моральний розвиток суспільства.

Загалом, можна прослідкувати, що сучасні автори більше зосереджуються на міждисциплінарному підході, поєднуючи історію, літературу й археологію.

В цілому, усі вищезазначені дослідники у своїй працях розглядають різні аспекти дидактичних традицій Київської Русі – від впливу християнства та ролі князів до використання літератури й археологічних свідчень. Завдяки глибокому дослідженню теми, праці цих авторів можна використовувати для глибшого аналізу та обґрунтування актуальності дослідження теми дидактичних традицій середньовічної Русі в період з IX - по XIII століття.

Методологія досліджень вказує підхід та застосування методів, які передбачають збір інформації, аналіз бази історичних джерел та вивчення наукової літератури.

Структура роботи зумовлена метою та завданням дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота містить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел у ході роботи над завданням.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ IX – XIII СТОЛІТЬ

1.1 Дохристиянські дидактичні традиції середньовічної Русі.

Як відомо, дидактичні традиції – це встановлені практики, методи та підходи до навчання і викладання, які передаються з покоління в покоління у освітніх системах. Вони включають в себе різноманітні педагогічні принципи та методи, які формувалися протягом історії і використовуються в процесі освіти для забезпечення ефективного навчання. Якщо поринути в минуле та пізнати дидактичні традиції середньовічної Русі 9-13 століть, то можна побачити, що вони відображалися в системі освіти та методах навчання, які були характерні для тогочасного суспільства. Дидактика, сама по собі, як система організації навчання, формувалася в середньовічній Русі поступово. Прийнято вважати, що основними джерелами освіти в ті часи були церква та монастирі, які відігравали ключову роль у поширенні знань і культури. Проте, якщо розібратися детальніше то можна дізнатися набагато більше.

Початок 9 століття став важливим періодом у становленні освітніх традицій на Русі, коли зароджувалися перші форми систематичного навчання та поширення знань. Перш за все, варто зазначити, що християнство мало визначальний вплив на розвиток дидактики в середньовічній Русі. Прийняття християнства князем Володимиром Великим у 988 році створило подальший фундамент для стрімкого розвитку писемності та освіти на теренах Київської Русі. Проте, до часів Володимира, освітні практики на Русі були значною мірою пов'язані з язичницькою обрядовістю та своєрідною традицією, що

полягала в передачі знань усною і практичною формами. Дійсно, дохристиянська Русь не могла похвалитися ні писемністю, ні граматиною, ні традиційною для нас формою навчання, яке взагалі не практикувалося. Якщо пригадаємо, головним заняттям слов'ян було полювання, згодом землеробство, а регулярні військові походи займали чи не головне місце в житті дохристиянської Русі.

Одними з прикладів дидактичних традицій в дохристиянській Русі є епічні оповідання про героїв і їхні подвиги. Як правило, такі твори містили тематику героїчних сюжетів та несли цінні дидактичні уроки про хоробрість, патріотизм та вірність і слугували повчальними моральними та етичним настановами для дітей та дорослих. Так у відомому епосі “Слово о полку Ігоревім” є численні згадки про дохристиянські традиції та вірування, хоча цей твір написаний вже в християнську епоху. Зі “Слова о полку Ігоревім” можна дізнатися: *«Тоді заспівали бояни, старовинні співці, на честь давніх богів, про Сварога і Дажбога, що давали мудрість і силу воїнам»*. [27, с.192]. Цей уривок яскраво доводить те, що освітні практики на Русі були значною мірою пов'язані з язичницькою обрядовістю та своєрідною традицією, що полягала в передачі знань усною і практичною формами. Дохристиянські слов'яни вірили, що Сварог і Дажбог були одними з найважливіших богів у давньоруському пантеоні. Сварог вважався творцем світу, а Дажбог - богом сонця, тепла та багатства. Виходячи з цього стає зрозуміло, що на теренах дохристиянської Русі основним засобом передачі знань була усна традиція. У свою чергу, писемність була відсутня через нестачу конкретних знань та брак певних уявлень про граматику. Проте, це не заважало розвитку усної культури. Легенди, міфи, казки, пісні та билиці повчали історії, культури та моральних принципів, виконуючи роль сучасних підручників. Варто підкреслити, що особливу роль у цій системі відігравали старійшини. Як правило - це були люди із найбільшим досвідом та глибоким розуміння традицій і звичаїв. Переважно, саме старійшини виконували роль своєрідного

вчителя, навчаючи молодших членів племені, використовуючи приклади з життя та історії роду. Також, окрім старійшин були шамани та волхви, які були носіями релігійних знань та обрядової практики і виконували функції духовних лідерів. Досить часто, саме волхвів та шаманів обирали на посаду старійшини. Шамани та волхви мали досить великий вплив на дохристиянське суспільство Русі. Вони ділилися своїми знаннями шляхом тривалих повчальних процесів, які уособлювали такі форми як спостереження, участь у язичницьких ритуалах та особисте навчання для тих, хто хотів посісти місце серед волхвів. Цей процес можна розглядати як своєрідну систему освіти, яка хоч і була неформальною, але базувалася на усній традиції та практичних навичках.

Ще один приклад таких освітніх практик ми можемо прослідкувати із уривка літопису «Повість минулих літ», який описує язичницьку віру слов'ян, яка ґрунтувалася на поклонінні язичницьким богам та ідолам, котрим часто приносили жертви: *«Були ж слов'яни тоді многобожники, ідолам служили, і жертви їм приносили, і ниви засівали, і їли, і пили перед ідолами. І були звичаї у них такі...»* [22, с.17]. Загалом, віра в язичницьких богів відігравала важливу роль у житті дохристиянських слов'ян, адже вона давала їм пояснення світу, сенс життя та певні моральні орієнтири на яких і ґрунтувалися основні примітивні навчальні практики, які передавалися з покоління в покоління.

Також, території Київської Русі знайдено безліч амулетів, артефактів та предметів релігійного культу, які довели існування складної системи вірувань і ритуалів, що передавалися з покоління в покоління. Ці предмети дають нам приблизну інформацію про релігійне життя давніх слов'ян та їхні уявлення про світ, богів і потойбічне життя. Часто, слов'яни зображали богів, тварин, сонячні символи і руни та виготовляли примітивні фігурки тварин та божків. Як вже було зазначено, така практика передавалася з покоління в покоління, від старих - до молодих. «Житіє святого Володимира» згадує: *«Ідоли з дерева*

і каменя стояли по всій землі Руській, і приносили їм жертви люди, навчаючи своїх дітей вірити в цих богів» [3, с. 32]. Ще одне джерело – Повість минулих літ засвідчує той факт, що язичницьке ідолопоклоніння міцно закоренилося на території дохристиянської Русі. Відомий ідол Перуна був символом бога грому і блискавки, одним з найважливіших божеств слов'янського язичницького пантеону. Літопис описує його, як велику дерев'яну статую, покриту золотом і сріблом, і прикрашену коштовним камінням. Підтвердження величезної цінності цих божеств можна дізнатися зі слів Нестора Літописця: *«Завів у град свій ідоли ідолам звірину, бо були дорожні, і багато золота й срібла на них, і каменів дорогих...»* [17, с. 54]. Крім Перуна, були й інші ідоли, яким найчастіше поклонялися язичники - це Велес, Дажбог і Мокош.

Проте, помилково вважати, що дидактичні традиції в дохристиянський період базувалися лише на усній практиці чи релігійним основам, які давали знання і розуміння про навколишній світ. Не слід забувати про безпосереднє практичне навчання ремеслам. Це був ще один важливий аспект навчання дохристиянської дидактики. З ранніх літ молодь вчилася необхідним для життя навичкам та ремеслам від старших членів громади. Мова йде про полювання, землеробство, рибальство, будівництво, ковальство, виготовлення зброї, знарядь праці та інших побутових предметів. Процес навчання відбувався шляхом спостереження та участі у роботі, що сприяло набуттю практичних знань і вмінь. Про це свідчать знайдені на території Київської Русі артефакти, зокрема знаряддя праці та зброя. Думаю, вже зрозумілим є те, що складні технологічні знання та навички про те чи інше ремесло передавалися з покоління в покоління.

Варто підкреслити і те, що доволі часто практичне навчання перепліталось з релігійними чи усними практиками. Для прикладу, ті люди, що займалися землеробством і скотарством передавали свої знання та вміння з покоління в покоління. Батьки вчили дітей як правильно вести

господарство, вирощувати урожай, розводити худобу і доглядати за домівкою. Загалом, практичні дидактичні традиції у дохристиянський період нерідко ставали частиною і обрядових дійств. Це можуть бути молитви чи жертвоприношення тварин, поклоніння богам, тощо. Як правило, у такий спосіб селяни просили у вищих сил вдалого врожаю перед посівами, а згодом дякували богам за їхні щедрі плоди. *«Весняні обряди слов'ян завжди супроводжувалися піснями та іграми, що закликають пробудження землі від зимового сну. Головним чином ці обряди спрямовані на навчання молодшого покоління розумінню природи, що сіяти навесні, як доглядати землю. Дівчата, прикрашаючи дерева, вчилися повазі до природи та її дарів»* [33, с. 102]. Видатний український історик, письменник та етнограф - Микола Костомаров у своїй праці «Славянская мифология» згадував про те, що прихід весни ознаменувався періодом початку продовження певного навчального процесу, що пов'язаний з релігійним та землеробським аспектами. Під час такого навчання молодь засвоювала нові знання шляхом вивчення «ритуальних пісень» та отримувала новий досвід: *«Весна приносила руському народу надію на новий урожай і життя. Обряди на честь весни служили символічним актом оновлення та навчання. Важливою частиною таких обрядів були пісні, які навчали молодь пошани до землі, розуміння сільськогосподарських циклів та природних явищ.»* [74, с.205]. Ще один уривок, що написаний рукою Миколи Костомарова згадує роль ритуальних обрядів, жертвоприношень і поклонінь язичницькому богу Велесу. Під час таких дійств діти та молодь навчалася основним поняттям обробки землі та правильному веденню сільського господарства: *«Велес, покровитель худоби та торгівлі, вважався одним з найважливіших богів слов'ян. Обряди на його честь проводилися перед початком пасовищного сезону та укладанням угод, навчаючи дітей та молодь основам землеробства та господарювання. Через жертвоприношення Велесу передавалися знання про те, як правильно поводитися з землею та тваринами.»* [73, с. 54]. На цьому прикладі можна чітко побачити, що усні, релігійні та практичні дидактичні традиції є тісно

взаємопов'язаними між собою. Кожен з цих аспектів є невід'ємною частинкою іншого, що говорить про те, що формування дидактичних традицій, як таких навіть у дохристиянську епоху не відбувалося односторонньо.

Окремо варто виділити роль слов'янської жінки в контексті дидактичних традицій. Як відомо, ще з первісних часів жінки були берегинями домашнього вогнища. В період Київської Русі, жінки також передавали свої знання молодим дівчатам, навчали їх рукоділля, ділилися досвідом куховарства: *«Мокоша - богиня родючості та жіночого рукоділля. Слов'янські жінки шанували її як покровительку прядіння і ткацтва. На честь Мокоші проводилися обряди, на яких жінки навчали дівчаток прядіння, ткацтву, рукоділля. Це було не просто ремесло, а й символічна дія, що пов'язує світ людей зі світом богів.»*[66, с. 415] Головне завдання матері полягало у вихованні малої дитини та забезпеченню усіх необхідних умов для її благополучного зростання. Перш за все, матір була гарантом здорового сну новонародженого. Колискова пісня являлася не лише засобом заспокоєння дитини, а була головним інструментом взаємозв'язку між матір'ю та немовлям. Материнська колискова закладала налагоджувала міцний зв'язок з дитиною, і вчила розпізнавати материнський голос. Колискова пояснювала елементарні речі, закладала певні культурні цінності, формувала бачення світу. Як правило, у них постійно фігурували елементи природи, звірі, птахи, погодні явища та соціальні події що наводили приклади повсякденного буття. Окрім виховного елементу, колискову вважали сильним захисним оберегом. Слов'яни вірили, що лагідні співи захищали дитину від злих духів і вберігали від всілякої хвороби. Досить часто матері згадували в колискових різні небесні сили, в яких просили дати немовляті добру в долю і захистити від негараздів. Як тільки дитина робила перші кроки, матір навчала її елементарним речам і пояснювала як влаштований світ. Якщо маля пустувало чи не хотіло слухати, її лякали міфічними істотами, потойбічними духами,

або небесними силами: «Не вередуй, бо тебе бабай забере !». Таким чином, дитину змушували до послухання. Загалом, у дохристиянському суспільстві середньовічної Русі, жінка виконувала важливу функцію як доглядачка за сімейним вогнищем та любляча матір, що виховує свою дитину.

Отже, дохристиянські дидактичні традиції в середньовічній Русі початку IX століття були дещо складними та багатограними. Вони слугували системою передачі знань, що базувалася на усній традиції, релігійних обрядах та практичному навчанні. Загалом, ця система значно відрізнялася від пізніших, вже християнських освітніх практик, але вона відіграла важливу роль у формуванні культурної спадщини та суспільних норм слов'ян Київської Русі. У свою чергу, практичне навчання та усна традиція забезпечували безперервний потік знань і навичок, що передавалися з покоління в покоління. Такий спосіб допоміг зберегти тверду ідентичність та згуртував людей у соціальні громади.

1.2 Становлення дидактичних традицій у контексті поширення християнства. Вплив релігійних та політичних інституцій на культурний та освітній процес.

Після запровадження християнської віри Володимиром Великим у 988 році, на землях Київської Русі поступово поширювалася нова віра. Відповідно, таке впровадження дало новий поштовх для розвитку культури та освіти, а християнізація заклала новий фундамент для розвитку дидактичних традицій. Мабуть, безповоротними став той момент, коли Володимир Великий наказав скинути язичницьких ідолів: *«І повелів Володимир звалити ідолів – одних порубати, а інших спалити. Перуна ж повелів прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричевому узвозу до річки. І дванадцять мужів приставив бити його палицями. І не тому, що дерево відчувало це, але щоб зневага була більша для біса, що обманював людей*

через цей ідол. І кинули його в Дніпро». [22, с.92]. Саме в цю мить історичний вектор Київської Русі змінився назавжди. Язичницькі обряди, ідолопоклоніння, жертвоприношення, а з ними і освітні процеси, які супроводжували ці дії, назавжди залишилися позаду. На заміну язичництву прийшла християнізація, що принесла радикальні зміни в освітній та культурний фактор і кардинально трансформувала усну практику в більш сучасну систему навчання. Проте, поширення нової віри на землях Київської Русі не відбулося одночасно. Відповідно, такий процес зайняв певний час, адже не всі слов'яни бажали приймати нову віру. Проте, поступово дедалі більша частина населення Київської Русі відрікалася від ідолів та приймали християнство. Та частина слов'ян, що була вірна язичницькій вірі продовжувала таємно поклонятися фальшивим божкам та слідувати дидактичним традиціям усного та практичного характеру. Проте, з кожним десятиліттям язичників ставало дедалі менше, а нова віра поширювалася все далі. Саме християнство вимагало свідченості від своїх вірян, адже воно поширювалося не тільки усним шляхом, а й завдяки багатьом письмовим релігійним джерелам, що давало абсолютно новий досвід засвоєння знань, аніж звична усно-практична дидактична традиція.

Прийняття християнства відіграло важливу роль у розвитку релігійно-духовного, соціального та культурного життя громадян Київської Русі. Згадуючи язичницьку віру, що була поширеною на цих землях, в цілому, можна сказати, що вона передбачала лише традиційне усне навчання яке відбувалося шляхом переказу фольклору, слідування обрядів різного характеру та жертвоприношення. На перший погляд, така примітивна система освіти, носила лише усний характер та передавалася із покоління в покоління. Проте, християнізація дала новий імпульс і вже незабаром з'явилася писемність як новий інструмент у тогочасному освітньому середовищі, що дало можливість систематизувати навчальний процес через книги. Із твору митрополита Іларіона Київського, що носить назву Слово про закон і

благодать ми дізнаємося, що християнізація дала потужний поштовх у реалізації нових можливостей для писемності, навчання, освіти та духовно-культурного росту: *«І по всій землі Руській багато церков виникло, і книги почали писати й читати...»*. [5, с. 34].

Сама по собі писемність, що транслиувалася в текстових формах стала революційним явищем, а книги і текстові сувої почали все більше і більше поширюватися землями Русі. Проте, хочу наголосити на тому, що саме такі чинники, як: стійке прагнення до формування державності, перетворення примітивних селищ у міські соціально-культурні центри, потреба в єдиній правовій політиці, створення керівничого державного апарату і поширення християнського віросповідання на землі Київської Русі стали основними чинниками для засвоєння та поширення грамотності. Нові шляхи з Візантії та Булгарії принесли до Києва глаголицю, а потім й кирилицю яка стала найпопулярнішою письмовою системою і яка, використовується й по сьогоднішній день. Цим ми можемо завдячити Кирилу та Мефодію, які впорядкували старослов'янський алфавіт. Вважається, що творцем глаголиці є Кирило, який збирався використовувати її для перекладу богословських текстів на старослов'янську мову. Глаголиця, як перший слов'янський буквар уособлювала складнішу систему грецьких і слов'янських символів і застосовувалася переважно на землях Хорватії і Великої Моравії, але менш популярною вона була на Русі. Як вже зазначено вище, на теренах Київської русі значно більшої популярності набула кирилиця, що виникла трохи згодом. На відміну від глаголиці, кирилиця була набагато спрощеною системою письма і включала елементи слов'янської фонетики, що включала грецький алфавіт із зміненими фонетично-звуковими елементами. Мабуть, саме це дозволило кирилиці набути такої популярності, адже така система дала змогу адаптувати слов'янську мову для письмових потреб у різноманітних сферах: від адміністративного – до господарського сектору. Насправді, важко точно вказати достеменного автора кирилиці, адже за різноманітні версіями це

можуть бути як Кирило і Мефодій, так і їхні учні. Так чи інакше, внесок Кирила і Мефодія був значний, а писемність зайняла провідну сходинку в етапі становлення дидактичних традицій на Русі. Поширення глаголичного і кириличного алфавіту, перш за все, сприяло підвищенню рівня освіченості і поширення популяризації грамотності серед населення, яка, як відомо тільки спершу, була доступна виключно для привілейованих громадян.

Видатний британський історик – медієвіст, Саймон Франклін першим розподілив це письмо за трьома категоріями [31]. Їхня суть полягає у розподілі не тільки письма, а й предметів, для яких було призначене те чи інше письмо. Перша категорія – це первинне письмо. Воно наноситься на предмети, що були спеціально створені для цього (рукописи на пергаменті, берестяні грамоти, дерев'яні таблички, що покриті воском. До першої категорії письма, можна віднести, переважно церковні рукописи які мало хто міг собі дозволити. Саймон Франклін наголошує на тому, що головна складова бібліотеки середньовічної Русі, відповідає приблизному складу середньої бібліотеки одного з візантійських монастирів. Взагалі, церкву можна назвати чи не основним каталізатором книжкової та писемної культури. Також, до первинного письма можна віднести адміністративне письмо яке, на відміну від церковного, було менш розвинуте і здебільшого, запозичене у Візантії. Окремо робиться акцент на писемності по березовій корі та пергаменті. Саймон Франклін бере за приклад єгипетський папірус, або таблички Римського часу, що знайдені при розкопках укріпленні Віндоланда у Великобританії. Як і на глиняних табличках римської епохи, для того, щоб писати на бересті, грамотність не є обов'язковим фактором. Попри те, що берестяні грамоти часто використовували під час підрахунків, листувань чи коротких записів, вони являлися одним з найважливіших елементів навчання письму.

Наступне - це вторинне письмо. Воно, також займає вагомий зміст, але предмет на якому воно розміщене, першочергово, не призначався для цього.

Мова йде про монети, медальйони, кам'яні та рукописні ікони, монументальні кам'яні хрести, літургичне срібло, тканини, предмети побуту і зброї, посуд, мозаїки, мініатюри, та інші предмети, які виконують свою першочергову функцію без розміщення письма. На таких предметах можуть бути написані не тільки загальні слова, а й мають місце зображення. Також, до цієї категорії відносяться текстові ускладнення, помилки, монограми, псевдографіки, а найчастіше - суміш грецьких та слов'янських літер. Саймон Франклін вказує на те що, така систематичність є частиною самого тексту і зчитається, скоріше як емблема чи алфавітне письмо.

Третинне письмо розміщувалося на предметах, що виконували свої функції ще до появи на них письмового тексту. До цієї категорії відносяться надписи і графіті на стінах, монументальних спорудах, срібних злитках, кубках, рахівницях, деяких індивідуальних предметах, тощо. Можна вважати, що деякі ранні зразки третинного письма є результатом не скоординованої чи не усвідомленої роботи. Скоріш за все, таке письмо на Русі з'явилися найшвидше.

Досить часто первинне, вторинне і третинне письмо перетиналися між собою. Сам автор проводить визначний лінгвістичний аналіз давньоруських текстів і приходить до висновку, що у них є сліди впливу різних писемних систем, найбільш поширенішими з яких, були грецька та готична. Проте в дохристиянський період зустрічалися зразки арабського і нордичного письма. Проте, вони були незначними і здебільшого зустрічалися на кам'яних рунах, предметах побуту, прикрасах, і особливо – зброї. Звісно, що на Русь потрапляло багато предметів які могли містити окремі літери чи текстові елементи. Ще задовго до періоду утворення Київської держави, племена, що проживали на її території контактували з іншими племінними громадами, вели активну торгівлю з далекими країнами та ходили у походи, які являлися чи не основним джерелом прибутку. Такими шляхами на Русь могли проникнути певні поняття про писемність. Зважаючи на це, багато

дослідників досі сперечаються стосовно надписів і вважають, що присутність окремих графічних символів не обов'язково можуть свідчити про наявність прогресивної системи писемності в дохристиянський період.

Так, чи інакше, християнство відіграло важливу роль у поширенні писемності, що сприяло становленню та виконанню важливої навчальної функції і надало можливість для розвитку книжної освітньої культури. Як правило, навчальні тексти здебільшого базувалися на релігійних творах чи трактатах – Псалтирі, Євангеліє, Житія святих, тощо. Один з найвідоміших літописі - «Повість временних літ» зміг зберегтися і дійти до наших днів завдяки кириличному письму.

На цьому моменті слід детальніше зупинитися на декількох нових виховних аспектах, що виникли і розвивалися завдяки поширенню християнства. Мова йде не тільки про писання та читання, а й про значно складніший процес вивчення основ граматики за допомогою кириличного алфавіту. В основному, такі знання можна було отримати при монастирях та церквах, які стали першими місцями на Русі де писемна та книжна дидактика розвивалася в систематичному процесі. Це засвідчує уривок з найдавнішого літопису Київської Русі - «Повість минулих літ», який засвідчує факт впливу та ролі яку відіграло християнство в процесі поширення дидактичних елементів в релігійних установах: *«І прийняв Володимир віру християнську і почав будувати церкви по містах, і вчив людей грамоті, і писемники пішли по Руській землі»* [6, с.12]. У таких місцях новий дидактичний досвід отримувався шляхом написання, перекладання та переписування релігійної літератури, яка складалася не лише з трактатів чи житія святих. Цей список поповнювали молитви, проповіді і навіть літописи, які переміщали історію Київської Русі на пергамент і на початках описували визначні події, що були пов'язані з релігійним аспектом. Чи не найвизначнішим осередком освітнього і релігійного життя в Київській Русі став Києво-Печерський монастир, що був заснований у 1051 році за часів правління князя Ярослава Мудрого. Як

відомо, цей монастир прославився своєю просвітницькою діяльністю, що включала переклад книжних праць слов'янською мовою, а також поширення богослов'я в усній та письмових формах. Також, існували школи при церквах і монастирях, які окрім зосередження на релігійному освітньому аспекті, займалися викладанням основ арифметики, граматики і рукописанню богословської літератури. Відоме Остромирове Євангеліє 1056–1057 років – є яскравим прикладом рукописання церковнослов'янської книжної літератури.

Окремо варто підкреслити роль реформ князя Володимира Великого які сприяли розвитку дидактичних традицій та призвели до стимуляційного росту і значних змін в освітньому процесі. Після прийняття хрещення 988 року, князь Володимир Святославович не зупинився на досягнутому, а тому продовжував поширювати та зміцнювати християнську віру на землях Русі. За його правління було запроваджено ряд реформаторських заходів - це: судова, адміністративна, грошова, військова, релігійна і освітня реформа, що були спрямовані на розвиток культури і освіти.

Зосереджуючись на реформуванні освіти та релігії, підкреслю те, що Володимир Великий підтримував християнську церкву і вбачав у ній місце, яке повинно стати центром духовно – культурного життя. Протягом останніх років правління Володимир Святославович активно проводить політику поширення християнства шляхом розбудови церковних та монастирських релігійних установ. Як вже попередньо зазначено, саме такі релігійні установи стали місцем де навчали основ граматики, письма та читання, що супроводжувалося використанням глаголичного і кириличного алфавіту. Церква і монастирі стали центром засвоєння нових знань де робився великий акцент на необхідність вивчення релігійних текстів, Священного Писання, літургійних і церковних уставів. У відомому Богословському трактаті одинадцятого століття який носить назву «Слово про закон і благодать» міститься уривки, що описують події котрі пов'язані з поширенням християнської віри та її впливу на формування освітніх тенденцій на Русі.

Так, митрополит Іларіон Київський писав: *«І розійшлася по всій Русі благодать Божя, і віра християнська, і храми святі воздвиглися, і люди наповнилися просвітою, і книжна мудрість почала множитися, як дощ на землю»* [7, с. 34]. Під час релігійних реформ у освітній сфері почала активно впроваджуватися політика книгописання. Незважаючи на те, що в ті часи книгодрукування не набуло такого масового значення, князь Володимир був зацікавлений у розповсюдженні писемних матеріалів – релігійних книг, які згодом використовувалися як дидактичний матеріал у церковних школах. Найпопулярнішою книгою стала Біблія, яка несла морально-етичне вчення. Поруч з книгодрукуванням, важливим аспектом в поширенні освіти було те, що такі заходи вимагали досвідчених людей, котрі могли б ділитися своїми знаннями і повчати інших. В ролі вчителів були священники та монахи, котрі сприяли просвітницькій місії і розповсюдженню релігійного вчення та різних дисциплін. Своїми знаннями священники та монахи ділилися не тільки в школах при церквах і монастирях, а й під час церковного богослужіння. Ключову роль у цьому аспекті відіграли місіонерські місії, що поступово прибували на запрошення князя Володимира до Київської держави. Завдання таких місій полягало в поширенні та запровадженні християнства на Руських землях. Одним з найвидатніших місіонерів був відомий Митрополит Михаїл, що прибув до Києва на запрошення князя Володимира. Михаїл був високоосвіченим та дещо відрізнявся від інших місіонерів, які тоді діяли на території Русі. Відомо, що митрополит Михаїл провів багато часу в Києві, викладаючи християнську доктрину та допомагаючи у встановленні нових церковних установ. Також, Михаїл був ініціатором викладання грецької мови в Києві, що допомогло у подальшому розвитку культури та освіти в середньовічній Русі. Окрім поширення християнства, митрополит Михаїл також допомагав князю Володимирі у формуванні значних дипломатичних відносин з Візантійською імперією, що призвело до зміцнення політичних стосунків між двома державами. Як результат, Володимир отримав підтримку Візантії у створенні місіонерської школи в Києві, де молоді люди могли б

навчатися релігії та письму. Про митрополита Михаїла ми можемо дізнатися завдяки одному з уривків джерела «Повість минулих літ»: *«А потім, як пройшли роки, послав князь до візантійського царя і просив його, щоб він послав до нас наставу віри, тобто учительну істину, і Візантійський царь послав до нас Михаїла, ревнителя за Бога, і заснував він велику церкву в Києві, над Ірпенем, і став нашим митрополитом, і князь з його великої мудрості дуже радів і дбайливо слухав його ради»*. [23, с. 231]. Ще одним із ранніх місіонерів, який прибув до Києва на запрошення князя Володимира для поширення християнства, був Від Стратилат, також відомий як Святий Від. Він прибув до Києва з Південної -Західної Європи, де був духовним наставником і місіонером. За переказами, Від був дуже вмілим проповідником, якого наділяли чудотворними уміньми. Він вчив киян православної віри, а також допомагав у будівництві церков і монастирів. Одним із його найвідоміших навичок було уміння лікувати, а саме, він зцілював хворих та знаходив зниклих людей. Від Стратилат, також був широко відомий своїми богослужебними традиціями. Зокрема він запровадив носіння перших платків для жінок під час богослужіння. Традиції його проповідей і богослужебних молебень допомогли закріпити християнську віру на теренах Київської Русі. У літописах згадується, що Від Стратилат помер у Києві, а його тіло було поховано в монастирі, який він сам заснував. Про діяльність Віда Стратилата ми можемо дізнатися з джерела «Житія святого Климента папи римського»: *«І сказав йому святий Климент: «Від, наш брат у Христі, що благовістить серед греків, мученик Божий, наш учень і співробітник, зійшов на щастя на Руську землю, куди його послав князь із Царгорода, і проповідує там Бога, підводячи до таємниці». віри нових учнів»*. [36, с.41]. Такі місіонерські місії, що просували християнство на землях Київської Русі допомогли князю Володимирові тільки посилити вплив нової віри та сформувати перші дидактичні елементи.

Події такого масштабу стали першим рушієм для засвоєння нових знань через молитви, усні релігійні проповіді, перекази про життя святих, притчі, співи богословського характеру і християнські обряди. Така практика передачі знань вже використовувалася у дохристиянські часи, коли слов'яни-язичники поклонялися своїм ідолам, проводили ритуали, повчали дітей, переказуючи билині і легенди. Фактично, служба в церкві за формою отримання знань є практично ідентичною, протне на відміну від ідолопоклоніння, християнізація дає перспективні можливості до навчання в аспекті письма, читання, граматики і навіть арифметики. Трохи згодом, на новий рівень вийшло і художнє мистецтво, яке широко застосовувалося при розписі церков. Князь Володимир активно підтримував підготовку ченців і священників, а також поширення церков і монастирів по всій Русі, що дало б можливість об'єднати увесь народ і збільшити рівень освіти та культури на Руських землях.

Відомий стародавній автор Нестор Літописець у своїй праці описував хрещення Русі та сприяння князя Володимира у поширенні освітніх реформ на основі християнської віри так: *«І почав Володимир по містах ставити церкви і священників, збирати людей на хрещення по всіх містах і селах. І привів на хрещення усіх людей, і почали брати дітей і віддавати їх у науки книжні.»* [15, с. 7]. Також, про ці події існує візантійське джерело «Про управління Імперією» в одному з уривків якого Костянтин Багрянородний згадує участь Володимира Святославовича у прийнятті християнської віри та моделюванню візантійської системи освіти і її впровадженню на землях Київської Русі: *«Володимир, великий князь руський, привіз віру християнську зі столиці нашої, і почав будувати храми на честь Бога. Він також доклав зусиль, щоб навчити свій народ книжної мудрості, на зразок тих, хто був навчений у Константинополі.»* [1, с. 251].

Якщо поглянути на вплив релігійних і політичних інституцій на культурний та освітній процес, то можна зазначити, що модель розвитку

освіти на Русі була дуже схожою до Візантійської моделі. Важко сказати, чи дійсно Візантійська держава мала прямий вплив на Київ. Загальноприйнятою є версія про те, що саме Візантійська держава відправляла своїх дипломатів і священників до князя Володимира задля того, щоб поширити свій вплив разом через християнізацію. Зважаючи на різноманітні джерела і версії стосовно того, що християнство прийшло на Русь з Болгарії, яка стала своєрідним містком між Візантією та Київською Руссю, вказати точно практично неможливо. Так, через Болгарію поширювався певний релігійний і культурний вплив, а завдяки болгарським торгівельним шляхам на Русь йшов потік богословських релігійних текстів і трактатів старослов'янською мовою. Попри всі гіпотези можна сміло заявити, що вплив Візантії був Домінуючим, хотіла вона того, чи ні !

Після запровадження християнства, практично одразу почали зводити релігійні осередки, котрі і стали першим центром здобуття освіти. Проте, дидактична основа базувалася не лише на вивченні граматики, письму і читанню. Реформа Володимира досягла важливого результату, що дав потужний імпульс для розвитку практичної складової такого навчання яка полягала у перекладі богословської літератури з грецької на слов'янську мову. На основі таких перекладів розвивалися певні літературні традиції, що заклали фундамент для подальшого розвитку національної книжкової літератури. Ще одним важливим фактором було те, що через такі навчальні установи активно поширювалося пропагування нової системи моральних і культурних цінностей. Освітня та релігійна реформи були необхідними ключовими аспектами для розвитку держави. Завдяки збільшенню рівня грамотності населення, державні та адміністративні інституції отримали шанс на ефективний розвиток і вдосконалення. Освітній аспект, який принесла християнізація позитивно вплинув на торгівельну діяльність, судові процеси, дипломатію, внутрішні операції в адміністративному управлінні.

РОЗДІЛ 2.

ДИДАКТИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ОСВІТНІ ІНСТИТУЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ

2.1 Формування та розвиток освітніх інституцій: Школи, монастирі, скрипторії.

З приходом християнства освітня система Київської Русі піддалася значним трансформаційним змінам. До періоду поширення християнства на землях Русі панувало язичницьке навчання, що здебільшого базувалося на основі ідеологічного виховання. Усна практика була головним чинником виховного впливу на дитину і передбачала передавання досвіду від старшого покоління до молодшого словесними засобами. Як правило, така форма часто поєднувалася з язичницькою релігією і практичним засвоюванням інформації. Такий процес навчання відбувався з самого малечку, коли дитина тільки вчилася розмовляти і вже отримувала знання з батьківських вуст. Попередньо, вже було згадано про дохристиянські дидактичні традиції, але, детальніше розглядаючи формування та розвиток освітніх інституцій, варто повторно наголосити на язичницькій системі освіти. Тим паче, що зустрічаються непрямі згадки про так звані «язичницькі школи». Скоріш за все це була умовна назва процесу навчання у волхвів. Під час такого навчання діти вчилися обрядовим ритуалам і танцям, освоювали пісні, завчали традиції та послідовність народних свят. Також, існує версія, що «язичницька школа» уособлювала колективну форму навчання у старшин громади, які навчали правилам соціальної діяльності, давали вказівки і поради. Досить часто висловлюють хибне припущення, що одним з елементів дидактики у язичницькій школі були дерев'яні таблички в яких описано історію древніх слов'ян, що могло свідчити про наявність письма у тогочасних племен. Насправді, ніякого підтвердження цьому немає. Недобросовісні дослідники

досить часто посилаються на так звану Велесову книгу – літературний фальсифікат, що створений на основі дерев'яних табличок, котрі знайдені у 1919 році на території сучасної Харківської області. В жодному разі не слід сприймати це як достовірне джерело, яке містить багато історичних суперечностей, хибних висловлювань і помилок. Тому, вважати Велесову книгу достовірним елементом дидактики у «язичницьких школах» є величезною помилкою. Але той факт, що дидактичні традиції у стародавніх слов'ян відбувалися на основі усно-практичних елементів і були тісно пов'язані з релігійним язичницьким аспектом ніхто не заперечує.

Після запровадження християнської віри, освітній аспект відіграв провідну роль у формуванні багатьох державних органів та інституцій. Ефективне управління вимагало освічених кадрів, що вміли читати, вміли добре рахувати, володіли навичками письма та граматики. Як зазначено попередньо, для вирішення цієї проблеми, князем Володимиром Великим було запроваджено ряд реформ які передбачали створення спеціальних шкіл. Поступово, така практика набула популярності і багато наступників Володимира робили значні внески для поширення і розвитку освітніх інституцій в Київській Русі. Як правило, найпоширенішими закладами освіти на Русі були – школи, що вперше запровадилися за князювання Володимира Святославовича: *«Він же, хрестячи людей і навчаючи їх вірі, повелів будувати церкви і школи, і збирав дітей боярських, і простих людей, і наказував їх учити грамоті, щоб навчені були книжної мудрості.»*[16, с. 324]. Загалом, «школа» являється словом грецького походження від «схоля», що означає «вільно проводити час\дозвілля». Словом «школа» почали називати навчальні заклади на Русі вже у XIV столітті. До цього часу заклади освіти називалися «училище» – слово давньослов'янського походження від дієслова «учити» і буквально означає «місце для навчання\де навчаються» [54]. Першими відомими школами були Палацова школа князя Володимира, що розташовувалася у Києві та школа у Новгороді, яку заснував князь Ярослав Мудрий десь у 1029 - 1030 роках. Як вказує Вологодсько-Пермський літопис

за 988 рік, в першу палацову школу, або, як її ще називали – школа книжного вчення, було прийнято перших 300 «нарочитих мужів». Нестор Літописець у своєму літописі «Повість минулих літ» згадує: *«В літо 6496 (988). І почав [Володимир] посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі. Через оцих, відданих на навчання книжне, і збулося пророцтво на Руській землі, в якому сказано: «У ті дні глухі почують слова книжні і ясною буде мова гундосих»»* [12, с. 74]. Це говорить про те, що характер набору учнів у палацові школи був радше примусовий, адже вимагалася швидка підготовка грамотних людей, які повинні були зайняти керівні посади, працювати у військових, судових і адміністративних органах, виконувати дипломатичні місії та поширювати християнську віру серед язичників, котрі відмовлялися зректися ідолів. Також автор вказує на те, що першими учнями в палацових школах були діти князів, бояр та знаті. Джерела згадують, що у школах книжного вчення обов'язковими для навчання були предмети «Семи вільних наук» – це граматики, риторика, діалектика, астрономія, геометрія, арифметика і музика. Окрім цих основних дисциплін діти могли вивчати дипломатію, військову справу, історію та навіть право. Дидактичний аспект виховання у таких школах полягав у тому, що учні навчалися за допомогою християнської літератури та практики письмових методів засвоєння знань, що давало можливість учням отримати досить якісну освіту, як на той час. Основним літературним джерелом знань були Біблія, Євангеліє, Псалтирі, молитви та багато інших письмових книг релігійного характеру. Одразу після заснування школи князем Володимиром Святославовичем, роль учителів і вихователів виконували особи духовного сану та навіть викладачі, яких запрошували з інших держав. Про іноземних вчителів з Греції згадує Польський історик Ян Длугош у своїй праці «Історія Польщі» 1415 – 1480 років: *«Володимир... руських юнаків залучає до вивчення мистецтв, крім того, утримує запрошених з Греції майстрів»* [30].

Окрім палацових шкіл, також існували школи при церквах та монастирях. Спершу, такі школи були закритого типу, а їхня головна мета полягала у тому, щоб підготувати новоприйнятих монахів до життя, що буде присвячене служінню Богу – мається на увазі опанування професії священнослужителя, який буде правити в церква та поширювати богословську проповідь серед простолюд. Проте, це не єдина мета навчання у монастирських школах. Як правило, більшість ченців чи монахів опановували читання і письмо, яке в подальшому застосовували для створення і переписування літератури релігійного характер. Починаючи з XI століття на монастирські школи розповсюджувалися правила Студитського статуту. Це означає те, що монахи повинні проживати окремо в спеціальних гуртожитках і вивчати грамотність на основі святих писань. Чи не найвідомішим закладом такого типу в Київській Русі тих часів була монастирська школа Києво-Печерського монастиря, що заснована наприкінці XI століття. Саме тут, окрім звичних освітніх елементів, також активно розвивалося малювання та іконопис, що являлося однією з особливостей дидактичного аспекту. Джерело Києво-Печерський Патерик згадує про іконописця Аліпія, що навчався мистецтву іконопису в греків, а згодом оселився у Києво-Печерському монастирі де і продовжував сам навчати монахів та ділився своїми знаннями з іншими: *«Іконописець Аліпій, який навчався цього мистецтва у греків, жив у Печерському монастирі, де створював ікони для церкви і вчив багатьох. Його праця була прославлена багатьма чудесами, і після смерті він отримав благодать від Бога через свої творіння.»* [13]. З цього уривку можна зрозуміти, що мистецтво малювання та іконопису активно розвивалося при школі Києво-Печерського монастиря, як один з освітніх аспектів дидактичних традицій, що в подальшому відіграло важливу роль у формуванні духовно-культурного життя в Київській Русі. Вже у XII столітті в Галицько-Волинському князівстві за наказом князя Ярослава Осмомисла монастирські школи стали відкритими для населення.

Що стосується освітніх інституцій при церкві, то перші такі заклади навчання називалися «школи грамоти» [84]. Це було пов'язано з тим, що найосвіченішою людиною в громаді був саме священник, який і став першим вчителем. Якщо палацові школи та навчальні заклади при монастирях повністю або частково фінансувалися з державної казни, то у школах грамоти багаті купці, бояри, посадовці чи заможні ремісники могли самостійно оплатити навчання для своїх дітей. Як правило, «школи грамоти» розташовувалися в містах, або їх близькій окрузі, що логічно з огляду на те, що фінансуватися вони могли виключно з кишень заможних городян. Окремі непрямі джерела зазначають, що такі навчальні заклади могли носити назву «домашня школа. Можливо це пов'язано з тим, що вчителі могли самостійно відвідувати будинки чи помістя де проживали їхні учні та проводити індивідуальні заняття. Така практика навчання з персональним вчителем була популярною серед заможних верств населення. Основним предметом для вивчення у церковних школах була арифметика, граматики, письмо, співи. Як і в палацових чи монастирських закладах освіти, у школах грамоти основними джерелами дидактичної літератури були Біблія, Євангеліє і інші книги релігійного характеру, а своє перше навчання діти розпочинали з абетки зі спрощеним тридцяти двох буквеним алфавітом. Отже, на прикладі церковної школи можна спостерігати процес, під час якого відбулося усвідомлення значення освіти і культури та прагнення освоїти нові знання платним шляхом, що говорить про вплив християнізації та значну динаміку поширення високого розвитку дидактичних традицій різноманітними шляхами (від державного фінансування – до приватного).

Пригадаймо уривок з Повісті минулих літ де Нестор літописець згадував про те, як князь Володимир Великий закликав «нарочитих мужів» до школи книжного вчення. Це нашоує на думку, що тільки юнаки та чоловіки могли здобувати освіту. Стосовно статі перших учнів у палацових школах князів Володимира та Ярослава йде досить багато суперечок і дискусій. Достовірної правди ми дізнатися не можемо, але достовірно відомо,

що жіноча стаття теж могла здобувати знання і бути освіченими. Перш за все, про це свідчать археологічні знахідки особистих речей, предметів та побуту вжитку, що ймовірно належали жінкам – це дерев'яні гребінці для волосся, посуд, прикраси, знаряддя праці та багато іншого. Цікавим є те, що на таких предметах дослідники змогли розгледіти кириличне письмо. Досить часто зустрічалися прикраси котрі містили ім'я власниці або релігійні надписи та символи.

Офіційно жіноча освіта на Русі почала формуватися в XI столітті, коли у 1086 році онука Ярослава Мудрого княжна Анна Всеволодівна, що являлася сестрою Володимира Мономаха, заснувала перше в Європі жіноче училище при Андріївському монастирі. Повість минулих літ Згадує цю визначну і навіть революційну як для того часу подію так: *«В літо 6596 [1086]. Всеволод заклав церкву святого Андрія за митрополита Івана Преподобного і заснував біля тої церкви монастир. У ньому постриглася дівою дочка його на ймення Янька, [она же Янка]. Оця Янка зібрала багато чорноризець і жила з ними згідно монастирського чину.»* [21, с. 174]. З цього уривка стає зрозуміло, що саме княжна Анна сприяла розвитку жіночої освіти, проте, щоб дійсно відповідати тогочасній монастирській системі освіти, вона мусіла дотримувалася релігійних принципів і самотійно прийняла «монаший постриг». Як відомо, Анна Всеволодівна керувала жіночим училищем протягом 26 років. Сама княжна була яскравим взірцем освіченості, як представник жіночої статі і навіть очолювала давньоруське посольство до Візантії у 1089 році, що говорить про її високі дипломатичні вміння [54]. Іпатіївський літопис засвідчує той факт, що княжна дійсно проживала в монастирі з іншими жінками: *«Року 1086- го Всеволод заклав Церкву Святого Ан- дрея за Іоана, доброго (чи: Преподоб- ного) Митрополита. Біля цієї Церкви побудував і манастиря, і в ньому по- стриглася дівою дочка його, на ім'я Янка. Ця Янка зібрала багатьох черниць і жила з ними за манашиим Чином»* [13, с. 381]. Відкриття першого жіночого закладу освіти мало високе значення та надавало безперечного престижу Русі, як державі з високим

рівнем освітніх інституцій. Повертаючись до княгині Анни, варто підкреслити її високий рівень світи. Історик Василь Татищев (1686-1750) у своїй праці «Історія Росії» говорить: «Анна зібрала в свій монастир кілька панн, і навчала їх Писання, а також ремесел, співу та шиттю» [114]. З яких джерел Василь Татищев бере цю інформацію достовірно невідомо, але з вищезазначеного уривку можна дізнатися, що Анна, будучи ігуменею Андріївського монастиря, брала на себе відповідальність самотійно навчати дівчат письму і співу. Про характер походження освіти самої Анни ми можемо тільки догадуватися. Скоріш за все, свої знання вона отримала від своєї матері – княгині Анни, що мала грецьке походження. Як відомо, дружина Всеволода була дуже освіченою і самотійно займалася вихованням князя Володимира Мономаха та своєї доньки Анни, котра була названа в честь своєї матері. Так, чи інакше, Анна Всеволодівна зробила значний внесок у розвиток і поширення жіночої освіти. Вже згодом, подібні жіночі школи відчинили свої двері в Полоцьку, Суздалі, Чернігові та багатьох інших містах Київської Русі.

Однією з поширених шкільних форм навчання серед княжичів було Кормильство. Проте це не було чимось схожим на звичне навчання, яке ми уявляємо, коли йдеться про палацову школу, навчання грамоти чи монастирську систему освіти. Як правило, кормильство було розповсюджене серед представницьких владних сімей і уособлювало індивідуальну форму навчання. Спершу, князь підбирав наставника для своїх малолітніх синів серед славетних воєвод і представників вельможних бояр, котрі були відомі своєю мудрістю, досвідом, мали фізичну та моральну підготовку, відрізнялися унікальними навичками та вміннями, що робило з таких людей чудових наставників. Вже у кормильців юні княжичі училися мудрості, переймали досвід, загартовували своє тіло та тренувалися у військовій справі. Такий шлях розпочинався з 7-8 років, коли зовсім малих дітей відправляли до своїх наставників в інші міста. Проте, не варто вважати, що така форма індивідуального навчання передбачала суто фізичне та військове виховання.

Окрім цих аспектів, також засвоювалися знання граматики і читання. Весь сенс такої науки полягав у тому, щоб надати дитині всі необхідні навички для ведення державних справ. Так званий крилець мусів сформувати юному княжичу мислення справжнього правителя та полководця котрий буде підтримувати інтереси своєї держави, докласти зусиль для її процвітання і захищати її інтереси на внутрішній чи зовнішній політичній арені. Проте, на відміну від інших форм навчання, кормильство мало свої недоліки у тому сенсі, що наставники могли використовувати свої учнів у власних інтересах, вести приховані політичні інтриги та влаштовувати змови. Нерідко, через таку форму навчання, діти не росли разом з батьками, що спричиняло напружені сімейні відносини княжичів між батьком та братами. Відповідно, такі негативні моменти сприяли зростанню міжусобиць та дестабілізації не тільки середині княжої родини, а й мало негативний вплив на державно-політичному рівні. Деякі джерела носять непряму згадку про так індивідуальну форму виховання: Галицько-Волинський літопис згадує про те, як князь Роман Мстиславович віддає свого сина Данила до служби у двір угорського короля. Це наводить на думку, що молодий Данило мав би здобувати там освіту та переймати досвід з огляду на його княже походження.

Загалом, освітні інституції, що зародилися при правлінні князя Володимира Великого відіграли значні роль у формуванні дидактичних традицій та культури народу Русі. Завдяки цьому освіта стала доступна більш широкому верству населення, що значно вплинуло на соціальний і духовний аспект та дало новий імпульс для розвитку освіти і поширення грамотності серед населення.

2.2 Основні жанри та види дидактичної літератури на Русі (повчання, житія святих, літописи)

Процес формування освітніх інституцій вимагав наявності певного освітнього фундаменту – теоретичного матеріалу на основі якого буде відбуватися засвоєння інформації. Тобто, повинно бути якесь джерело з якого

учень мусить черпати знання. Після прийняття християнства, на Русі активно почала поширюватися письмова література релігійного характеру, яка стала чи не першим предметом для вивчення і відіграла значну роль у формуванні культури, світогляду та моральних норм тогочасного суспільства. Але варто розуміти, що процес формування дидактичної літератури в освітніх осередках був тривалим і займав певний час.

Найпопулярнішою дидактичною літературою Київської Русі на початку XI століття були Життя святих, Псалтирі, Біблія та інша богословська література яка слугувала первинним текстовим джерелом знань. Повернімося до відкриття першої школи «книжного вчення», заснованої у 988 році при Десятинній церкві князем Володимиром Великим. Виникає багато запитань стосовно організації навчального процесу і допоміжного матеріалу на основі якого учні здобували знання... Річ у тому, що першою основною книгою для навчання стала Біблія, що була написана церковнослов'янською мовою. Саме ця та деякі інші книги були вже доступними для навчання завдяки клопіткій роботі братів Кирила і Мефодія, що першими розробили кириличне та глаголичне письмо, на основі якого продовжили перекладати багато релігійної літератури з болгарської мови. Отже, Біблія стала чи не першим письмовим джерелом на основі якого вивчали граматику, заучували на пам'ять уривки, тренувалися читати і опановували знання церковної служби. Ідентичну роль під час навчання виконувало Євангеліє, яке містило багато нових слів, що відповідно давало можливість поповнити словниковий запас учнів. Особливо цікавими були збірники текстів чотирьох євангелістів – (Марка, Матвія, Іоанна, Луки), що відрізнялися багатьма новими словосполученнями, фразами та виразами. Обов'язковим елементом навчання стало заучування молитовників і Богослужбових книг, що сприяло розвитку пам'яті і усвідомлення трактування змісту. Ще ода книга – це Часослов була корисною для підготовки священнослужителів, адже використовувалася як посібник для вивчення літургійних правил, що включав щоденні молитви. Морально-етичне виховання учні отримували з Життя святих та патерика.

Особливо ці книги більше акцентували увагу на духовному зростанні і формували моральні чесноти та принципи в молодому поколінні. Здебільшого, це була перша і основна література саме релігійного характеру, що виконувала освітню функцію і виховала перші три сотні «нарочитих мужів», котрі мали зайняти керівні посади в державній та церковній адміністраціях.

Варто виділити роль Візантійської дидактики та її поширення в Київській Русі. Передусім це твори константинопольського патріарха Івана Златоустого. Його твори відомі по всій Європі та виділяються унікальністю, глибиною теологічних роздумів та християнською мораллю. Його руці належать такі твори як «Златоуст» та «Ізмарагд», «Пасхальне слово», тощо.

«Златоуст» активно використовувався як джерело знань під час церковного богослужіння та протягом процесу навчання. Цей твір уособлює збірку повчань, молитов і проповідей, які згодом набули популярності в багатьох країнах середньовічної Європи. «Златоуст» був наповнений різноманітним дидактичним матеріалом, який вивчали учні в монастирських школах та школах «книжного вчення». На його основі учні опановували граматику, заучували на пам'ять уривки та навчалися письму. Загалом, «Златоуст» виховував моральні якості, давав корисні настанови та повчання на свята.

Ще один твір видатного константинопольського митрополита носить назву «Ізмарагд». За характером, він являється аналогічним до «Златоуста», але з тою відмінністю, що «Ізмарагд» більше компіляційна збірка повчань і настанов раннього християнства. В цьому творі акцентується увага на широкому спектрі морально-етичних тем віруючого християнина. Актуалізується тема зразкової сім'ї, правильності людських чеснот, особливо наголошується на моральних цінностях (милосердя, любов, чесність, тощо). Дидактична роль «Ізмарагда» проявляється у наданні етичних настанов у буденному житті та вихованню правильної соціальної культури.

Не слід забувати про Візантійський збірник «Бджола», або, найпопулярніша назва - «Пчела». Це своєрідний збірник афоризмів, цитат, висловлювань та повчальних текстів, який прийшов на Русь в XI столітті. Велику частину «Бджоли» містять уривки з Біблії та інших богословських трактатів. Проте, досить цікавим є той факт, що у цій праці знайшли місце ідеї та думки відомих мислителів античної доби (Сократ, Платон, Аристотель, тощо). Така збірка містила понад сімдесят розділів на різноманітні теми. «Бджола» виховувала моральні чесноти, надавала християнські настанови і ділилася життєвою мудрістю: *«Ні знань без єства і праці втілити неможливо, ані єство не вдосконалюється без навчання і праці, ані праця не укріплюється, яка не заснована на єстві та навчанні.»* [16, с. 561].

Враховуючи той фактор, що християнство тільки почало давати перші плоди, а всі її привілеї (у тому числі освіта) не сформувалися за одну мить, варто підкреслити, що вищезазначена церковна література була дещо складною для першого початкового розуміння. Усвідомлення нових, раніше не зримих, для народу Русі засобів навчання, вимагало часу для формування книжної дидактики і складання базової учбової літератури. Поступово, з'являється дедалі більше копій і літературних примірників, які поширюються в Новгород, Чернігів та інші міста, що віщує інтенсивне поширення нового типу науки на основі книжної дидактики. Після смерті князя Володимира на київський престол посів князь Ярослав Мудрий. Своє прізвисько князь заслужив не даремно, адже він став відомим завдяки своїй освіченості та досягненням. В історію князь Ярослав увійшов як великий державний діяч, дипломат і реформатор. З поміж багатьох досягнень князя, особливо виокремлюється заснування у Софіївському соборі першої бібліотеки на Русі. Багато істориків та дослідників хибно недооцінюють значення цієї події, яка була революційною для тогочасної Київської держави. Сама бібліотека містила близько дев'ятисот примірників, що здебільшого носили суто релігійний характер. Повість минулих літ подає єдину непряму

згадку про заснування бібліотеки: *«І заклав Ярослав місто велике, Київ, у якому є Золоті ворота, і церкву Святої Софії, Премудрості Божої... І почав він збирав книги, і переписав їх багато, і поклав у церкві Святої Софії...»* [22, с. 8]. Іпатіївський літопис також містить згадку про книжну діяльність Ярослава Мудрого: *«Князь великий Ярослав любив книги, і багато з них зібрав, і написав, і заклав у Софійській церкві»*. Історик Василь Татищев згадує події заснування бібліотеки так: *«Тако ж повелел книги многие составить для учения народа, да наслаждаются учения божественного. Сей, яко же рекохом, любив книги и многи, исписав, положи во святей Софии, которую сам создал и украсил златом...»* [114]. Отже, створення першої бібліотеки на Русі стало революційною подією, що означала остаточне закріплення освітнього та культурного дидактичного фундаменту.

Розглядаючи дидактичну літературу, також варто конкретніше поглянути на збірку законів – «Руська Правда» XI–XII століть, заснування якої приписують Ярославу Мудрому, а її доповнення займався його син – Володимир Мономах. Про це ми можемо дізнатися з Іпатіївського літопису який говорить: *«В літо 6549 (1041). Ярослав пішов на чудь [фінське плем'я], і переміг їх, і наклав на них данину. І встановив він суди для людей своїх, і написав статут для Русі, що зветься «Правда Руська»«...»* [11, с. 31]. Первинна функція Руської Правди полягає у встановленні та врегулюванні загальних правових відносин, але цей документ також носить і дидактичний характер. Перш за все, передбачені закони сприяли вихованню чеснот справедливості та честі. Це сприяло формуванню громадянської свідомості та засвоєння норм правової культури. Цікавим є те, що в документі «Правди» містилися не лише юридичні положення, а й моральні настанови, які носили повчальний характер. Здебільшого, мова йшла про найчастішу проблематику людських взаємовідносин у суспільстві - це захист людського життя, честі і прав майна. За порушення встановлених правил передбачалося різного роду покарання, що логічно, закладало людям усвідомлення відповідальності за свої вчинки. Передмова Руської Правди міститься згадка про затвердження

законодавчого кодексу князем Ярославом: *«І заповідав Ярослав сином своїм: жити у мирі, не змагатися, не проливати крові... І встановив суд для Русі: хто пролє кров, – віддавати за вбивство виру (штраф).»* [26, с. 49]. В подальшому, цей документ являвся важливим елементом дидактики при засвоєнні певних знань юриспруденції. Переважно, його вивчали діти князів, бояр та знатних мужів, що претендували на певну адміністративну посаду. Руська Правда дійсно мала значний виховний вплив на тогочасне суспільство, яке привикло жити за «варварськими» язичницькими законами кровної помсти. Хоч і нова християнська віра трактувала свої правила норм поведінки через церковні проповіді та освітні заклади, в окремих малограмотних прошарках населення її вплив ще не був таким значним. У свою чергу, впровадження законодавчих актів зробило важливий внесок у формуванні певних моральних і культурних аспектів, на які ще не встигло вплинути християнство. З плином часу, Руська Правда зазнавала певних змін, адаптуючись до соціальних трансформацій та тенденції розвитку суспільства. Кожне доповнення чи впровадження продовжувало виконувати свою правову і виховну функцію, які навчали нові покоління дотримуватися установлених норм і правил поведінки.

«Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу» - це один з найдавніших творів середньовічної Русі. З самої назви логічно припустити, що за літературним жанром цей твір є агіографією в якому описується трагічні події, що засновані на реальних подіях життя та загибелі князів Бориса та Гліба Володимировичів. Такий жанр був дуже популярний в середньовічній богословській літературі. Можна зробити припущення, що на створення першої агіографії Київської Русі вплинули, передусім Візантійські та Болгарські твори аналогічного характеру. Виникає логічне запитання: якими мотивами керувався автор при створенні свого твору ? Можливо, це була спланована задумка канонізації перших святих Русі для підвищення статусу Русі, як держави з високою християнською ідеологією, що дає значні переваги на політичній арені ? Чи, можливо це було спричинено

внутрішньою обстановкою, що вимагала канонізувати Бориса і Гліба для використання їх образів у процесі поширення та зміцнення християнської віри серед народу Русі ? Також, проблематично пояснити і те, чому саме на роль святих було обрано Бориса й Гліба та, чи розглядав автор іншу кандидатуру. Скоріш за все, реальних причин і мотивів ми так і не дізнаємося. Історики та науковці до сих пір ламають голови над цією загадкою, висуваючи лише гіпотези та припущення. Окремі дослідження припускають, що перша агіографія Русі належить авторству руки Нестора літописця, але жодних реальних доказів не було представлено. Отже, сам автор, або автори залишаються невідомим, як і дата створення «Сказання і страсті...». Існують припущення, що ця агіографія вперше опублікована в 1015 чи 1037 роках. Проте, більшість істориків найбільше схиляються до 1072 року. Ймовірним є те, що твір було створено з декількох частин, посилаючись на писемні джерела та усні перекази.

Саме «Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу» структуровано поділяється на три частини - Сказання, Страсть і Похвала. Першою і вступною частиною є сказання. В ній описується життя княжої сім'ї Володимира Великого та останні роки його життя. Але, головну увагу автор акцентує на протистоянні між його сином за київський престол, що став вільний після смерті батька. Саме в цій частині автор возвеличує Бориса та Гліба та вказує на їхні моральні чесноти і вірність християнству. Абсолютною протилежністю у творі було описано Ярополка Окаянного, який своїми злими помислами призвів до страшної трагедії. Друга частина (страсть) детально показує, як трагічно розгорнулися події. Смерть Бориса та Гліба наповнена драматизмом, який підкреслює всю серйозність ситуації. На цьому моменті робиться наголос на протистоянні добру і злу, внутрішньому переживанню князів та їх добровільне прийняття трагічної долі. Автор підкреслює саму ідею акту жертвності головних героїв, що вчинили як справжні мученики і послідовники Христової віри. Третя частина є завершальною і закладається в

похвалі Борису і Глібу. Обое братів приписані до лика мучеників, які своїм прикладом демонструють справжнє обличчя Божих праведників. Автор переконаний, що Борис та Гліб після своєї смерті захищають Русь та заступаються за неї перед Богом.

Повчальна ідея «Сказання і страсті...» полягає у вихованні моральних цінностей на прикладі смирення Бориса і Гліба, що віддали життя за свої християнські переконання. Саме на їхньому прикладі автор демонструє взірець праведників, що живуть згідно християнських принципів. Ще одним дидактичним аспектом виступає приклад братерської любові, як взірець сімейних відносин. Також, важливим є місце засудженню жадоби Ярополка Окаянного до влади, яка засліпила його і підштовхнула до гріха братовбивства. Трагічні події та мученицька смерть головних героїв формують навколо них образ святості, що дає підстави сприймати їх як заступників Руської землі. Цей фактор відіграє роль формування єдності не тільки у сімейному, а й в національному аспекті. «Сказаніє і страсть і похвала святым Борису та Глібу» відігравала важливу виховну роль моральних цінностей в давньоруському суспільстві.

Ще однією визначною пам'яткою давньоруської літератури являється Ізборник Святослава, що є одними з найдавніших писемних пам'яток Київської Русі. Як відомо існувало дві книги ізборника 1973 і 1976 років. Стосовно того, чому саме був створений Ізборник ходить багато теорій. Найпоширенішою серед істориків є політична гіпотеза. Як відомо, князь Святослав скинув з київського трону свого брата Ізяслава у 1073 році, що суперечило умовному закону успадкування трону, який заклав Ярослав Мудрий. *«А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого [і] переступивши заповідь отчу, тим паче – і божу. Великий бо [це] є гріх – переступати заповідь отця свого»* [15, с. 11]. Отже, вчинок Святослава Ярославовича сприймався як незаконний серед вищої знаті, духовенства і простого люду. Логічно припустити, що новий правитель Києва шукав порозуміння та бажав

схилити на свій біг незгідних з його кандидатурою на київський престол. Дослідники припускають, що князь Святослав заснував Печерську церкву для того, щоб завоювати свою прихильність серед киян. *«Того ж року основана була церква Печерська 4 Святославом князем, сином Ярославовим, ігуменом Феодосієм [і] єпископом [юр'євським] Михайлом. Митрополит Георгій тоді перебував у Греках, а Святослав у Києві сидів.»* [15, с. 12]. Прослідковуючи ланцюжок подій, логічно припустити, що Святослав профінансував з власної кишені Ізборник 19073 року, що був створений, як припускають багато дослідників у Печерському монастирі. Але й до нині достеменно невідомо ким саме і де створювався ізборник. Серед окремих істориків навіть є сумнів, що сам Святослав Ярославович був замовником Ізборника. Про це свідчать низка досліджень, які дійшли висновку, що в окремих місцях можливо фігурувало ім'я князя Ізяслава, яке згодом витерли і замість нього вписали Святослава. Можна припустити, що поштовхом до створення визначної літературної пам'ятки слугували політичні інтереси, а не прагнення до розвитку освіти та культури. Проте, це всього лише гіпотези, котрі не мають стовідсоткового підтвердження.

Повернімося до розгляду самого Ізборника Святослава який відіграв значну дидактичну роль у формуванні суспільства в продовж багатьох поколінь. Якщо проаналізувати Ізборник 1973 року то можна його умовно поділити на дві частини. Перша частина присвячена догматичним питанням релігійного характеру і богословським статтям які пояснювали походження Христової віри. Також, тут є місце засудження астрології, язичництва і окремих питань, що йдуть наперекір християнському світогляду. Друга частина детальніше розкриває біблійних героїв та їхній життєвий шлях, дає оцінку певних релігійних книг, як ото Євангеліє. Згадується і роль жінок. Окрім цього, присутня велика кількість статей на тему риторики, філософських роздумів про буденність, гріхопадіння та покаяння, морально-етичних настанов, тощо. Перший Ізборник Святослава 1973 року містить приблизно 380 статей (близько 250 листів пергаменту) і являвся однією з

найбільших письмових літературних збірок на Русі. Сама праця не відрізнялася оригінальністю, тому такий великий об'єм змісту легко пояснити тим, що значна частина була списана з болгарського «Збірник царя Симеона» більшість тексту якого походила з грецьких, болгарських і візантійських рукописів, що датуються з початку V–по XI століття. Візуальне оформлення Ізборника є дійсно дивовижним. Перша вставна сторінка книги містила зображення князя Святослава з родиною, який підносить книгу Спасителю. Досить майстерно намальовані знаки зодіаку, які зображені у подібні тварин і святих з біблійних розповідей. Окремими елементами є орнаменти рослинного типу, декоративні вставки, великі заголовні літери, хороша каліграфія та навіть окремі фрагменти міфічних істот – грифонів. Таке komponування та виразне оформлення засвідчує про високий рівень мальовничого мистецтва.

У свою чергу, Ізборник 1976 року, хоч і менший за обсягом, але містив більш оригінальні статті, яких налічувалося близько шістдесяти. Візуальне оформлення цього примірника також на високому рівні і включає досить подібні графічні елементи та письмові прийоми. Основний акцент Ізборника 1976 року, робиться на тлумачення моральних норм, повчання етики і правил поведінки. Перша сторінка розпочинається зі своєрідної методичної підказки правила читання книги: *«Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину. Сказав блаженний: ті, що збагнуть усім серцем відомості Його, знайдуть Його; то читаючи, зглибляйте відомості Його. Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хоч би тричі вертаючи до одної глави. Сказано-бо: в серці своїм сховав я твої слова, що не согрішив супроти тебе. Не сказано: тільки «устама вирік», але і «в серці сховав», щоб не согрішив проти тебе». Бо хто зрозуміє правду написання, той кермується нею. Скажу тобі: узда коневі керма і поздержка, а праведникові читання книг. Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник без читання книжок.»* [9]. З цього уривку можна глибше зрозуміти повчальну дидактичну функцію яка

виразно розкривається у порівняннях, фразеологізмах, підказках... Також, в Ізборнику можна знайти статі про мед, про зухвальство, про мудрість смиренних, тощо. Цікавим є розділ, що присвячений повчанню багатим: *«Якщо від Бога сподобився великим бути і красивим, то тим більше і сам маєш віддати. Вуха свої одверзай до тих, хто у злиднях страждає, тоді й ти знайдеш Божий слух одверзтим. Як ми до своїх підданих ставимось, так і до нас ставитиметься Небесний Владика»* [8, с. 202]. ; *«Будь для підлеглих своїх саном страшний, а люб'язний подаянням милостині. Якщо силою ти вище за усіх, то й справами добрими осяювати намагайся більше за усіх. Прощення вимагай гріхів, вибачай і сам тих, хто перед тобою згрішив. Бо раби наші, від Божого гніву прощені, свободу одержують»*[8, с. 215]. Унікальність цього розділу полягає у повчанні багатой верстви населення морально-етичних норм і слугувало пам'яткою для всіх заможних громадян.

В цілому, обидва Ізборники являються своєрідним середньовічним довідником, в якому можна було знайти відповіді на важливі питання. За характером це дуже схоже на сучасну енциклопедію. Проте, перший Ізборник Святослава 1073 року вивчали, радше при підготовці священнослужителів, оскільки він містить більше релігійних трактувань та частіше посилається на Біблію, Євангеліє та святих. Другий Ізборник 1076 року містить більше порад з граматики, читання, правил поведінки у суспільстві, що підходить для майбутніх князів, керівників, людей з вищої знаті, що займають керівні посади. Але, незважаючи на це, обидві книги виконували важливу дидактичну роль, формуючи морально-етичні чесноти згідно християнських догматик. Ізборники Святослава – це унікальна писемна пам'ятка середньовічної Русі яка виділялася з поміж інших своєю кількістю навчальних елементів, підказок, статей і різного роду повчань для всіх верств населення, тому цьому було приділено так багато уваги.

На рівні з Ізборникам 1073 та 1077 років стоїть легендарна праця – Повчання дітям Володимира Мономаха. «Повчання дітям» являється і автобіографічною прозою, і популярним у середньовічній Європі жанром

«повчань». Сама праця написана приблизно у 1117 році, хоча деякі дослідники датують її 1124 роком опираючись на слова князя - «сидячи в санях», що означало передсмертне становище Мономаха, адже на Русі покійників до кладовища доправляли на санях: *«Сидячи в санях, помислив я в душі своїй та восхвалив Бога за те, що він довів мене, грішного, до цих днів»* [19]. Так, як «Повчання дітям» відшукали серед рукописів, що зберігся в Лаврентіївському списку, важко вказати точну дату створення і приблизну величину твору. Знавці припускають, що загальна кількість сторінок могла коливатися від восьми до одинадцяти. В самому тексті Володимир Мономах часто посилається на велику кількість писемних праць богословського характеру – Біблія, Псалтир, Тріодь, Апостольські послання, «Шестоднев» Іоанна екзарха Болгарського, та твори Василя Великого. Це засвідчує велику обізнаність автора у християнській літературі, яку він вдало використав та часто цитував у своїй роботі. Володимир Мономах написав «Повчання» не тільки для своїх синів, а й для наступного покоління, яке буде обіймати Київський престол чи допомагати в адміністративній роботі. Перше, що заповідав у творі великий князь – це поважати Бога: *«Найперше, задля бога і душі своєї, страх майте божий у серці своїм і милостиню чиніть щедрю, бо се єсть начаток всякому добру»* [54].

Загалом, «Повчання» поділяється на дві частини. В першій Володимир Мономах робить звернення до наступних поколінь та надає корисні поради, виховуючи морально-етичні чесноти на засадах християнських переконань. Автор часто цитує Псалтир та інші вищезгадані релігійні твори, опираючись на їх вчення протягом усієї першої частини. Як приклад, князь Володимир робить заклик до своїх синів бути благо розумними і надає поради щодо поведінки зі старшими: *«Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь мати...»* [19, с. 154]. Великий акцент робиться на Господньому покаранню за

неслухняність і гріхопадіння та навпаки, за правильні вчинки Бог нагороджує: *«А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе»* ; *«Визволить зобидженого, захистить сироту, вступіть за вдовицю. Прийдіте та розсудимо, – говорить господь. – Якщо будуть гріхи ваші як обагрені, – як сніг я обілю їх»* [19, с. 161]. Мабуть, найбільше запам'ятовуються уривки, що присвячені застереженню від лінощів, що завжди будуть актуальними, навіть в далекому майбутньому: *«Тож, бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. [Се] ні самотина, ні чернецтво, ні голод, як інші добрії [люди] терплять, а малим ділом [сим] досягти [можна] милості божої»* ; *«У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться...»* ; *«Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться»* ; *« На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод»* [19, с. 158]. Незабув Мономах нагадати про хворих та бідних, вказуючи на потребу помочі для них: *«Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину»* [19, с. 150]. Дуже багато порад стосовно правил поведінки, моральних чеснот, правдивості та Божому віросповіданні князь Мономах надав у своєму «Повчанні дітям», сподіваючись на просвітління майбутнього покоління.

Щоб закріпити свої поради, Володимир Мономах у другій частині «Повчанні дітям» описує своє життя та вчинки, щоб на його власному прикладі могли навчитися наступники. Переважно, мова йдеться про князювання в різних містах, чисельні військові походи проти половецьких ханів, що безупинно грабували міста. У плані сімейних відносин переважно йдеться про суперечки навколо київського трону, нетривалі зустрічі зі своїми братами під час військових операцій. Так було, допоки Мономах не почав князувати у Чернігові де на його околицях ходив на полювання, а опісля згадується травми, що отримані на ловах. В подальшому князь наголошує на своїх вчинках, і роботі, якими він не пишався, але самотужки завжди

довершував все сам, ні на кого не покладаючись: *«Що належало робити отроку моєму – те сам я робив: ділі на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі супокою»* ; *«Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав»* [19, с. 167]. Володимир Мономах завершує свою розповідь похваллянням Господа і акцентує увагу на силі християнського вірування. Автор наголошує, що якщо Бог допоміг йому грішному пережити всі незгоди, то і всім іншим, хто вірує в Христа буде збережено життя, доки його не забере Всевишній.

Повчання дітям являється визначною пам'яткою літературної дидактики Київської Русі. Своєю працею Володимир Мономах намагається виховати у майбутніх поколінь усі якості і чесноти, що повинні бути в благочестивій людині. Великий акцент робиться на здобуття освіти, вихованню патріотизму, формуванню поваги до старших, співчуття до немічних та убогих. Неодноразово князь наголошує на проблемі лінощів та їх негативному ефекті. Окрім загальних принципів, Мономах подає поради більш приземленого буденного характеру (як правильно слідкувати за здоров'ям, як поводитися під час переговорів, як уникнути зайвої розкоші, тощо). Повчання дітям Володимира Мономаха являється першим на Русі повноцінним посібником, але тільки для еліти, яка була грамотною і могла прочитати цю працю, як на той час. Унікальним виховним аспектом «Повчання» є те, що князь намагався сформувати образ успішного правителя і побожного сім'янина та поєднати всі якості в одне ціле. Така модель авторитетного лідера, який керується Божими законами і сам являється духовним наставником мусить вберегти Київську державу від зовнішніх ворогів, створити свідоме суспільство та протистояти внутрішнім суперечкам для підтримання єдності серед вищих і нижчих прошарків населення.

Варто повторно згадати «Слово о полку Ігоревім». За жанром цей твір являється епосом, проте досі невідомий автор неодноразово наголошував у своєму творі, що це повість. Насправді, історія походження самого «Слова»,

як і його автора є доволі таємничою і досі не розгаданою. Нам тільки відомо, що його було знайдено в Ярославському списку графом Олексієм Мусіним - Пушкіним в 1795 році. Стосовно визначення часу написання «Слова о полку Ігоревім» досі йдуть суперечки. Найпопулярнішою гіпотезою прийнято вважати, що історичний епос було створено наприкінці XII століття. Постать автора теж викликає масу дискусій серед істориків та дослідників. Можливо, це була людина, що наближена до княжого двору і особливо обізнана в граматиці, що пояснюється досі небаченим стилем написання в середньовічній Руській літературі. Загадковий автор часто використовує символічні порівняння та фольклорні елементи, що робить «Слово» цінною історичною літературою. «Слово о полку Ігоревім» засноване на реальній історичній події походу Ігоря Святославовича проти половців у 1185 році, яке закінчилося поразкою князя і його поневолення половецькими племенами. Сама тематика твору є дуже цікавою і розкриває проблематику патріотизму і єдності роздробленої Русі, порівнює символічне значення природних образів та торкається філософських роздумів про відповідальність князя за долю його народу.

Дидактичний аспект «Слова о полку Ігоревім» розкривається в патріотично – культурному вихованні і заклику до єдності, що неодноразово вказується у творі: *«Скажімо ж братіє, кому маєм славу творити, а честь ми свою за князів покладемо!»* ; *«Заради землі Руської, заради Ігоревої хороброї дружини!»* ; *«Тут Рюрик з Давидом кличуть до бою, а інші [князі] кажуть: «Самі поляжемо, або на Русь вернемося!»* [27, с. 134].

Дидактична спрямованість «Слово о полку Ігоревім» направлена на виховання патріотичних цінностей та готовності до героїчної самопожертви заради захисту власної держави. Важливий елемент морального виховання проявляється в усвідомленні єднання, яке стало на заваді перемозі князя Ігоря. У своєму епосі безіменний автор розкриває хоробрість, мужність і патріотичну самовіддачу князів та їх дружини, але підводить читача до висновку, що цього недостатньо без загального порозуміння, що стало на

заваді у вирішальній боротьбі проти ворогів. Таким чином, цей твір залишає актуальний посил майбутнім поколінням і закликає до спільного єднання, вихованню патріотичних якостей і готовності захищати свою країну.

«Слово о законі і благодаті» являється ще одним визначним твором давньоруської літератури. Його автор – це Іларіон Київський. Саме він являється першим митрополитом, призначення на посаду якого затвердила не Візантія, а київський князь Ярослав Мудрий. Як і в більшості попередніх творів, точної дати створення «Слова о законі і благодаті» невідомо. Ми знаємо тільки те, що цей видатний твір побачив світ у період з 1030 – по 1050 рік. Свою працю митрополит Іларіон розпочинає з протиставлення закону і благодаті. На думку автора закон символізує Старий Заповіт який, як відомо встановлений через пророка Мойсея. Іларіон засуджує недосконалість цього закону адже він керувався певними умовними правилами жорстокості і обмеження. У цьому контексті є наголошення на тому, що це лише був перехідний етап у плані Божому. У свою чергу, благодать символізує Новий Заповіт, що уособлює набагато вищу стадію яка може забезпечити людині спасіння не через дотримання закону, а через вірування у Бога і щиру любов до ближніх.

На думку автора благодать являється даром який не вимагає посередницького втручання закону. Митрополит Іларіон намагається донести до читача думку, що Київська Русь вступає в епоху благодаті та набуває нового статусу, як держава з довершеним християнським віросповіданням. Наступні розділи автор присвятив прославленню Володимира Святославовича та прирівняв його з Костянтином Великим: *«Та не було сього досить подвигові благовір'я його. Не тим тільки явив суцю в ньому до Бога любов, подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людям хреститися...»* [4, с. 201]. За словами митрополита, християнство пролило світло на людей, що були задурманені язичницькою вірою: *«Тоді почав морок ідолський од нас одходити, і зорі благовір'я з'явилися; тоді пільма бісослугування погубила, і слово євангельське землю нашу осіяло»* [4]. Також, Іларіон Київський

наголошує на свідомому виборі християнської віри та відкидає залежність Русі від Візантійського впливу. Завершується твір зверненням до руського народу в якому автор закликає людей поважати нову віру та відвернутися від злих язичницьких ідолів.

Проаналізувавши «Слово о законі і благодаті» ми можемо побачити повчальний зміст який спрямований на формування християнської свідомості. На прикладі закону і благодаті автор морально повчає всіх бути вірним Христу та шукати спасіння через щирість і любов. Зважаючи на те, у який період було написано цей твір, можна усвідомити його дидактичну спрямованість. Іларіон намагається донести людям важливість правильного вибору, наводить приклади і переконує читачів зробити вибір на користь християнства та покинути язичницькі капища. Використовуючи образ князя Володимира великого, митрополит формує приклад християнського ідеалу для заклику наслідувати християнство.

Отже, книжна дидактика відіграла важливу роль у формуванні освіти і культури Київської Русі. Найперша література, що почала з'являтися після хрещення 988 року, була суто релігійного характеру. Багато примірників поступали з земель Болгарії та Візантії, що посприяло для заложення фундаменту книжної дидактики. Біблія, Псалтирі, молитви, літургійні повчання, праці Івана Златоуста («Златоуст» та «Ізмарагд») вивчали у школах і в подальшому стали основою для подальшого розвитку вітчизняної літератури. Подальший розвиток писемних праць «Ізборників Святослава», «Повчання дітям» та інших, був прямим наслідком популяризації книжного писання. Це дало змогу розвинути виховні та культурні аспекти і ввести різноманіття жанрів. Вже згодом у середньовічних Європейських країнах з'являються копії таких видатних праць, як «Слово о законі і благодаті», «Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу», «Повчання дітям» та інші. Завдяки досягненням свої авторів, Київська держава виступає на одному рівні з провідними країнами Європи, а літературні дидактичні традиції досягнули значного прогресу.

РОЗДІЛ 3.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ТА ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ

3.1 Особливості навчання читанню та письму в середньовічній Русі.

В дохристиянський період на теренах Київської Русі люди здебільшого були малограмотними. Освітній процес у ті часи формувався на основі усних традицій, переказів і релігійно-обрядових практик. З приходом християнства, читання та писемність кардинально змінюють освітній процес язичницького суспільства. Нова епоха яка розпочалася з хрещення Русі, вимагала кардинальних змін не тільки в релігійному аспекті. Цей час ознаменував себе як епоха реформації та нововведення в системі державного устрою, правосуддя, соціально буття та головне – освіти. Саме вона була рушійною силою, що завдяки приходу нової віри, змогла подолати темні віки язичницького невігластва та зрівняти Київську державу на одному рівні з провідними європейськими країнами. Опираючись на Візантійський та Болгарські вчення, у першій Київській школі, що заснована Володимиром Святославовичем, змогли сформуватися початкові загальні дидактичні традиції, що засновані на читанні, писемному устрої та лічбі. Проте, Володимир Великий зіткнувся з проблемою яка полягала у наявності мізерної кількості освічених людей. Нагальним чином йому довелося відшуковувати вчителів, священнослужителів та інших грамотних людей, які б змогли приїхати з інших країн та навчати його громадян освіти. Це був досить довгий, складний і тривалий процес, оскільки він вимагав багато часу, знань і зусиль, як зі сторони вчителів, такі зі сторони учнів. З плином часу грамотних людей стає дедалі більше, а християнська релігія поширюється на нові міста. Навздогін за вірою приходить культура і освіта, що були її невід’ємною

складовою. Ми вже дізналися про те, як християнство вплинуло на розвиток освіти та формування освітніх інституцій на теренах Київської Русі. Пригадаймо, що це були «школи грамоти», «школи книжного вчення», «кормильство» та навіть заснування першої жіночої школи. Проте виникає логічне запитання, як саме здобували освіту та які методи використовувалися при опануванні нових знань ?

У першій палацовій школі, що була заснована князем Володимиром, згідно джерела «Повісті минулих літ» навчалось 300 дітей. Наразі невідомо чи всі діти проходили науку одночасно, чи їх поділяли на певні окремі групи. Першочерговою задачею вчителя було навчити учня читати. Щоб досягти поставленого завдання учні мусили опанувати старослов'янський кириличний алфавіт, ознайомитися з буквами, наголосами, елементарними сполученнями. Найпершим кроком було вивчення алфавіту. потренуватися у правильній вимові звуків. Але, проблема полягала у тому, що на початкових етапах в освітніх закладах не вистачало підручників які слугували джерелом інформації. Як правило, на весь клас було лише один чи два підручники, тому викладачу доводилося проявляти кмітливість. Він відкривав одну з книг (в подальшому в навчанні починають використовувати першу старослов'янську абетку), та повільно читав слова, виокремлюючи звуки та букви. Суть такого навчання полягала у тому, що під час вчитки слів, викладач по складам вимовляв букви і наголошував на правильному наголосі звуків. У свою чергу, учні запам'ятовували правильну вимову і регулярно повторювали за своїм вчителем. Проте, такий постійний процес переливався в монотонну рутину, тому, нерідко повільне вимовляння букв із слів замінювалося співами, що змінювало сприйняття інформації та робило науку трохи цікавішою. Недарма народна приказка говорить: «Азбуку вчать, на всю хату кричать». Процес запам'ятовування вимагав значних зусиль та регулярного повторення. Таке навчання займало багато часу і залежало від індивідуального сприйняття учнів, яким засвоєння абетки давалося важко. Звісно, були й ті, хто з легкістю опанував її та був готовий до нового етапу навчання. Проте, основним

завданням вчителя було навчити, передусім, усіх своїх учнів, тому він не міг покинути тих кому наука вдавалася важко. Як правило, такі діти відвідували додаткові заняття чи самостійно займалися вдома. Про це свідчить археологічні знахідки особистих речей та предметів побуту на яких були видряпані букви староруського алфавіту. Це були гребінці, прикраси, фрагменти посуду та навіть кістки на яких тренувалися діти. Такі знахідки засвідчують про вивчення абеткового алфавіту та говорять про перші спроби опанування письма. Протягом тривалих занять, учні запам'ятовували абетку і відображали її в домашніх умовах. Ще одним доказом цього являється знахідка графіті на стіні Софіївського собору у Києві.

Наступний етап освоєння читання полягав у знайомстві з простими складами і словами Після довготривалого процесу запам'ятовування абетки, учні приступали до спроб з'єднувати літери у склади. Під час такого складного процесу важливо правильно підбирати літери, тому вчитель намагався скопіювати їх так, щоб з цього, в подальшому вийшли прості слова. Для прикладу, учні писали дві літери поруч і отримували склади «бо», «ба», «ма», «ми». Якщо учень добре завчив абетку, то таке завдання для нього було нескладним. Формування простих складів розвивало навички мислення та ерудиції, тому вчитель ускладнював завдання, яке полягало у створенні простого складу та додаванню до нього однієї чи декількох літер так, щоб з цього вийшло слово. Для прикладу, до складу «бо» на закінчення учень додавав літеру «і». В результаті він отримував слово «Бог». При додаванні обох складів «ма», виходило слово «мама». Щоб краще опановувати прості склади, вчитель подавав учням короткі слова які вони запам'ятовували – «дім», «мир», «яма», «та-то», «мо-ре», тощо. Крок за кроком, діти опановували метод поєднання звуків у склади, які трансформували у прості слова.

На вивченні простих складів навчання не обмежувалося. Вчитель продовжував читати «Часослов» чи «Псалтир», що були найпопулярнішою дидактичною літературою в перших школах. Як вже попередньо зазначено,

на початкових етапах навчання, освітній процес був обділений певними умовними інструментами, що були необхідні для більш результативного засвоєння знань. Відсутність великої кількості підручників, а нерідко і чорнила зводили навчальний процес суто до усного рівня. У такому навчанні можна спостерігати як позитивний, так і негативні моменти. Річ у тому, що учням доводилося запам'ятовувати великий обсяг інформації, що позитивно впливало на розвиток пам'яті. Але, у такому процесі мінусом являлося те, що з дедалі більшим обсягом тексту, учні стикалися з рутинністю та монотонністю. Зрозуміло, що повторення одного і того ж самого могло призвести до зниження ефективності такого навчального методу. Окрім елементарних складів, звуків та слів, під час чергового зачитування «Часослова», учні засвоювали певні знання релігійного характеру. Під час чергового зачитування «Часослова», діти краще ознайомлювалися з молитвами та певними канонами християнської церкви. Це виховувало морально – етичні цінності та показувало приклади, що були корисними для зростаючого покоління.

Після тривалих занять, що спрямовані на засвоєння азбуки та значних спроб у формуванні простих складів та слів, вчитель переконувався у готовності учнів перейти до нового етапу навчання. Професор історичних наук Оксана Олександрівна Драч у своїй праці «Засіяв книжними словами серця вірних... [57] припускає, що процес повноцінного читання розпочинався з «Часослова» у якому на першій сторінці містилася молитва: «За-мо-ли-таї-свя-ти-їх-о-тець-на-ши-Іхъ-Го-спо-ди-І-і-су-се-Христе-Бо-же-на-ш-по-ми-лу-й-на-сь» [122]. Зважаючи на малу кількість освітньої дидактики на перших етапах християнської Русі, така гіпотеза є цілком умисною. Скоріш за все, окрім «Часослова» використовувалися такі твори, як «Євангеліє», «Біблія», «Псалтирі» та інші релігійні праці Болгарських, Грецьких чи Візантійських авторів. Неможливо точно вказати, яку саме дидактичну літературу використовували при опануванні навичок читання. Це пов'язано з тим, що всі книги привозилися з інших країн, тому вони були

дуже дорогими і малочисельними. Для прикладу, в Київській школі могли використовувати «Часослов», а в Новгороді – «Євангеліє» чи «Псалтир». Або, навчалися з обома книгами одразу. Тим не менше, навчання тривало. Процес опановування читання складних слів і речень був аналогічним вивченню абеткових літер. Вчитель повільно та однотонно зачитував вголос слова і речення, а його учні, не кваплячись, повторювали йому вслід. Як вже зрозуміло, це займало багато часу, адже, відповідно і рівень складності був значно вищим. Після певної кількості разів, діти вивчали слова на пам'ять та переказували їх вчителю. Після цього вони вдавалися до самостійного читання складних слів та словосполучень. Така методика сприяла розвитку навичок читання, які тільки формувалися. Важливу роль відігравав підхід вчителя. Коли викладач бачив, що дітям важко вдається читати складні слова, він повертався до тренувань над простими складами. У разі успіху, вчитель наказує самостійно читати речення та переказувати зміст прочитаного. Важливе значення має те, що через певну кількість таких повторювань учні починали розуміти зміст самого тексту, логічну послідовність та його сенс чи посил, який вкладений у словах. Усвідомлення учнем того, що він прочитав та змога переказати прочитане говорить вчителю про те, що його учень оволодів навичками правильного читання.

Цікавим є те що, під час археологічних розкопок було знайдено багато дерев'яних табличок чи берестяних грамот. Вони містили елементи азбуки, молитви, переписи релігійних текстів чи окремі нотатки. Для прикладу, грамота № 444 була знайдена на розкопках міста Новгород та датується, приблизно 1180 – 1200 роками. На ній були фрагменти початку азбуки та її окремі літери. Ще одна новгородська грамота №591 датується періодом між 1025 та 1050 роками. На ній добре збереглися усі літери, які дають можливість припустити, що до рук археологів потрапив поний перепис азбуки. Третя Новгородська грамота №201 була створена у період 1240 – 1260 років. Як виявилось, це була грамота хлопця на ім'я Онфин. У ній містилася азбука та склади – «АБ», «ВГ», «ДЄ», «ЗИ», «ЦУ», «ЛМ», «СТ», «УФ», «ЛА»

«МА», тощо. Ще одна грамота Онфима №203 містить початок молитви та малюнок. Належність автору дослідники змогли дізнатися з тексту, що за умовним перекладом звучав так: «Господи, допоможи рабу своєму Онфиму» [64]. Нижче молитви хлопчик намалював малюнок на якому зображено примітивну постать людини, що стоїть поруч з предметом, що швидше нагадує дерево. Більш обширною за змістом є грамота №419, котра містить аж дві молитви. Неможливо вказати кому дійсно належала ця грамота. Це міг бути перепис, який писав один з учнів який вчився писати. Проте, серед дослідників існує думка, що у такий спосіб викладач писав певні фрагменти чи уривки з «часослова» і «Патерика» та передавав їх учням щоб ті мігли тренуватися у читанні. Скоріш за все, це пов'язують з тим, що основна дидактична література була малочисельною, а її виготовленням коштувало дуже дорого. Науковці припускають, що за певну плату вчителі могли переписувати окремі фрагменти на бересті для збільшення кількості навчального матеріалу. Можливо, релігійна література, яка в той час була домінуючою серед книг дидактичного характеру, не відповідала чи була складною для окремих учнів. Тому, викладачі вдавалися до написання легших форм складів та слів для того, щоб пояснити учням матеріал, який буде їм зрозумілий. Ще одна версія говорить про те, що такі берестяні книжечки, діти могли брати з собою додому, особливо, якщо вони проживали далеко від свого учителя, або не мали змогу постійно навчатися.

Про опанування читацьких умінь ми можемо дізнатися із твору, що входив до “Ізборника Святослава” 1076 року. Ця праця носить назву “Слово якогось калугера про читання книг» і являється своєрідним практичним посібником для тих, хто тільки опановує читання: *«Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину...»* [136, с. 181]. У “Слові якогось калугера...” невідомий автор описує усі переваги книги, порівнюючи її до вчителя чи духовного провідника. На думку калугера, книгу потрібно читати дуже уважно. Процес читання це не просто мимовільний перегляд тексту та механічне приготування сторінок. Процес читання вимагає усвідомлення та

глибокого розуміння інформації, яку засвоює читач. Автор вважає, що безглуздо читати наступне речення, якщо не засвоєно попереднього. Якщо усвідомлення дається важко, не варто поспішати, а краще декілька разів перечитати. Щоб глибше пізнати суть, потрібно звертати увагу на деталі. Це може бути стиль написання, використання порівнянь, тощо. Також, калугера рекомендує порівнювати прочитане із власним життєвим досвідом. Такий аналіз сприятиме кращому засвоєнню інформації та усвідомити основну ідею речення чи розділу. Важливим елементом читання являється не тільки процес, а й враження від прочитаного. Автор радить ділитися засвоєною інформацією з оточуючими, щоб поділитися своєю мудрістю, почути думку інших та пізнати щось нове, щось, що міг пропустити читач. Можна зробити припущення, що свої знання невідомий калугер отримав від свого вчителя, коли сам вчився читати. *«Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Прикраса воїну оружжє, а кораблю вітрила, так само праведнику читання книжок.»* [136, с. 182]. Тепер він, у своїй праці надає поради майбутньому поколінню як правильно засвоювати книжне знання, на які моменти варто звернути увагу, та чому важливо читати книги. Ця праця дає всі підстави вважати, що за таким самим принципом, який описаний у цій роботі, навчалися діти в Київській Русі.

“Слово якогось калугера про читання книг» являється яскравим прикладом того, як саме опановували та розуміли процес читання у середньовічній Русі. Навчання читанню можна вважати завершеним після того, як вчитель переконається, що його учні вміють швидко читати, можуть усвідомити і переказати прочитане та свідомо аналізують засвоєну інформацію. Отже, навчання читанню в Київській Русі, здебільшого носило вербально-практичний характер. Все починалося з вимови та сполучення звуків які утворювали літери. Регулярне повторення призводило до засвоєння знань і в подальшому, діти були готові формувати легкі склади та прості слова. Після того як їм це вдавалося, учні вже самостійно могли прочитати

слова та робили спроби осилити цілі речення. Варто зазначити, що кожен з таких етапів був важкий і займав певний період часу. У суспільстві яке, ще відносно недавно абсолютно нічого не чуло про грамотність, освіту чи писемність, було досить важко опановувати знання такої незвичної форми. Досить великий відсоток людей ще перебував на стадії, в якій знання здобувалися шляхом усно - обрядових практик. Християнство не могло поширюватися в одну мить, тому залишалися спілки котрі відкрито поклонялися язичницьким богам. Вони заперечували існування єдиного, Бога Ісуса Христа, та відмовлялися користуватися перевагами які принесла нова віра. Доречним, буде повторити цитату з джерела Повість минулих літ в якому сказано: *«І почав [Володимир] посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі. Через оцих, відданих на навчання книжне, і збулося пророцтво на Руській землі, в якому сказано: «У ті дні глухі почують слова книжні і ясною буде мова гундосих»»* [12, с. 59]. Це вкотре засвідчує той факт, що громадяни були не готові сприйняти читання і письмо, які являлися невід'ємними складовими освіти, котрою повинна володіти кожна людина. Цілком логічно, що на початкових етапах християнізації люди просто були налякані. Вони боялися змін, адже не розуміли їхньої суті та були малограмотними, щоб їх пізнати. Тим не менше, християнство міцно закріпилося в Київській державі, а викорінення язичництва разом з його консервативним бачення було неминучим. Отже дітям, котрі раніше не чули про таке поняття як читання чи письмо, було важко опановувати ці знання. Річ у тому, що у своєму буденному житті, від батьків, братів та сестер, рідних і близьких, та й взагалі у соціумі ніхто не мав поняття, що це таке. Молоде покоління, котре віддали на науку не розуміло чи до кінця не усвідомлювало для чого їм було потрібно здобувати знання такого характеру. Тому опанування абетки, а згодом і читання слів давалося з труднощами. Звісно, потрібно врахувати і той фактор, що деякі діти мали до цього хист і талант. Саме таких дітей розглядали як кандидатів у священики,

проорокували їм місця писців, керівників, радників, суддів, котрі повинні працювати в адміністративних апаратах та докласти зусиль для зміцнення держави і покращення соціального устрою.

З плином часу, читання і письмо міцно закріпилися в освітній системі Київської Русі. З'являються дедалі більше вчителів, священиків і загалом освічених людей, котрі володіли всіма привілеями грамоти. Але повернімося до детального розгляду того, яка саме вивчали читання і письмо. В залежності від того, які були здібності у дитини та з якою складністю їй вдавалося читання, вона могла продовжити вивчати письмо. Нерідко, діти опановували суто читацькі навички та вивчали велику кількість літургійного матеріалу. Цього було достатньо, щоб мати можливість працювати священиком в одній з церков які активно зводилися на землях Київської Русі. Щоб дійсно оволодіти такою професією, діти мусили не тільки читати, а й вміти аналізувати засвоєну інформацію. Основна вимога полягала у тому, щоб пам'ятати величезну кількість інформації яка стосується літургійної справи - це молитви, проповіді, псалми тощо. Тим, хто зумів осилити абетку та навчився швидко читати, вчитель міг запропонувати навчитися писанню. Це був наступний складний етап до якого не всі учні могли дійти. Але, зважаючи на те, що під час навчання читанню діти бачили літери, вчилися складати склади та з легкістю читали слова, таке завдання для них було інтуїтивно зрозумілим.

Навчання письму розпочиналося з тренувальних вправ, під час яких учені мусили відобразити літери абетки. Так, як папір був дуже дорогим, а технологія його виготовлення ще не набуло значного розмаху на теренах Київської Русі, діти вчилися писати на спеціальних навощених дощечках котрі називалися церами. На вигляд, цери складалися з двох дощечок, одна з яких мала виїмку котра була покрита воском. Спеціальний інструмент, котрим писали називався писалом або стилусом. Основою для церів були дерев'яні дощечки котрі покривалися бджолиним воском. Далі по цьому

воску наносили літери писалом, яке мало два кінці – одне гостре, яким, відповідно писали, а інше мало плоске закінчення, котрим стирали зайві елементи тексту, що було дуже зручним у користуванні. Археологічні розкопки допомогли виявити різноманітні писала, що були прикрашені простими візерунками чи ламаним лініями. Знаходилися й писала, на яких ручки були прикрашені елементи майстерної різьби. Здебільшого, було вирізьблено хрест чи ім'я власника. Аналогічну різьбу знаходили на поверхні дерев'яних дощочок. В той час, наявність різьблених елементів на навчальних, адміністративних чи приватних церах, свідчило про заможність і високий статус його власника. Проте, переважно всі учні носили свої таблички і писала в чохлах – мішечках з простої тканини. Матеріалом для простого писала слугувало звичайне залізо чи бронза. Проте, найпростішим елементом який виконував його функцію, була звичайна кістка із загостреним кінцем. Протягом археологічних знахідок в багатьох містах тогочасної Київської Русі, були знайдені цери на дерев'яній лицевій стороні якої був вирізьблений алфавіт, що налічував тридцять шість літер. Завдяки такій підказці учні писали на восковій поверхні, а на її зворотній стороні підглядали літери. Велика кількість дерев'яних воскових дощочок використовували не тільки під час навчання письму. Як правило, вони були популярними при складанні короткотривалих документів. Це могли бути умовні торгові угоди, фінансові записи, адміністративні рахунки, списки податків та боржників. Досить часто цери використовувалися у приватних листуваннях. Гінці відносили дощечки до адресата, котрий проживав на відносно невеликій відстані. Рідше їх застосовували у міжміських чи далеких подорожах. Причиною цього були погодні умови, та проблематика транспортування. При теплій погоді та великій температурі, віск починав швидко топитися, що знищувало текст який був написаний на цері. Але, для навчання це був ідеальний варіант. У разі помилки учень міг легко її виправити. Такої переваги не мали пергамент і папір. Учні наносили текст на цери, а згодом їх стирали, щоб наступного дня повторити цю дію. Так вони

тренувалися писати та відточували навички каліграфії. Такий метод був дуже дешевим і значно економив матеріал. Археологи, що проводили розкопки поблизу Києва та Новгороду знайшли багато навчальних цер, що містили записи азбуки та релігійні тексти. Якщо, доводилося багато писати, то замість двох, використовували три чи чотири дощечки які містили отвори, що скріплювалися між собою міцною ниткою. Мініатюра з «Житія Єфросинії Суздальської» може свідчити про використання цер у освітній сфері [2, с. 11]. На ній зображена малолітня княжна Єфросинія, котра тримає в руці стилус та дощечку, що візуально нагадує церу. Про те, що на мініатюрі зображений процес навчання засвідчує і те, що перед Чернігівською княжною, ймовірно, сидить її вчитель на ймення Федор. Ця сцена являється одним, та чи не єдиним візуальним джерелом, яке доводить використання цер при засвоєнню знань письма.

Дидактична методика такого письма полягала у тому, що вчитель писав на дошці літеру, а учень дублював її на воску протягом декількох разів. Таке повторення відбувалося до тих пір, поки дитина не навчиться писати літеру самостійно. І так відбувалося з усіма літерами абеткового алфавіту. Така практика була нелегкою. Спочатку, діти повинні навчитися правильно користуватися церою і писалом. Так, як в середньовічній Русі не було парт, учні писали на коліні сидячи на стільцях чи навприсядки. Це було дуже незвично, отже, після тривалих годин навчання такий спосіб письма міг спровокувати значні болі в області хребта та колінних і ліктьових суглобів. Попри це учнів мали освоїти технічні навички письма. Для цього учні вчилися тримати писало під правильним кутом, щоб лінії літер, які наносяться на воскову дощечку були чіткими. Важливим було контролювати силу притискання писала, адже надто великий тиск міг пошкодити воскову поверхню. Проте, якщо учень робив надто слабкий дотик, то лінії такого письма були слабо помітними і не годилися для того, щоб їх можна було прочитати. На початкових етапах роботи з церами, багато учнів допускалися

таких помилок, що призводили до руйнації воскового елемента. Як відомо, дитячі руки не мають великої фізичної сили, проте ряд довготривалих досліджень довели їхню природну схильність до надмірного тиску під час малювання чи письма. Тому, учні мусили навчитися контролювати натискання писала і розраховувати власну силу. Під час такого навчання важливим аспектом було те, що у дітей формувалися навички спритності рук і розвиток дрібної моторики пальців. Нейронні імпульси, що посилялися у мозок, створювали асоціації та запам'ятовували рухи кисті руки та положення пальців. Дослідники припускають, що писало тримали між великим і вказівним пальцем. У свою чергу, середній палець виконував функцію вказівника та регулював напрямок. За аналогічним способом сучасна людина тримає ручку чи олівець. Освоєння письма давалося так само важко, як і опанування читання. Але, якщо під час процесу читання учень мусів запам'ятовувати велику кількість інформації, то протягом письма стикалися з труднощами фізичного характеру. Але, старання були варті результату. Після оволодіння техніки письма, учні тренувалися писати склади та слова. Їх вони вже знали на пам'ять, лише залишалося перенести їх на воскову поверхню. Поєднання мозкової активності та залучення пальцевої моторики вимагало багато практики, тому, незважаючи на те, що слова зналося на пам'ять, під час їхнього написання могла допуститися помилка. Також, на це впливав фактор постійного повторювання, що викликав рутину та втомленість від одного й того самого.

Слов'янські поселення в північних лісостепових зонах мали доступ до кори дерев. Її також використовували як матеріал для письма. Найякіснішою, і через це найпоширенішою була березова кора. Як правило, матеріал виготовляли з еластичної кори молодих дерев, які найлегше піддавалися деформації та відрізнялися високим рівнем гнучкості. Найбільше берестяного матеріалу можна було отримати у весняний та літній період. Як показала практика, саме у цей час вона найлегше зрізається зі стовбура дерева.

Наступний крок полягав у очищенні поверхневої нерівності та видаленню зовнішнього шару, який був занадто грубим для того, щоб на ньому могли писати. Найкраще для цього підходив внутрішній шар, котрий був значно гладкішим та приємнішим на дотик. Далі берестяну кору піддавали процесу висушування, щоб позбутися вологи, яка могла спричинити швидке руйнування структури тонкої кори чи призвести до гниття. Якщо поверхня другого шару берести була нерівною, або сильно вигиналася, то її пресували важким предметом (шматком металу чи масивного дерев'яного бруска). Після таких операцій, береста набувала міцності, її структура краще трималася купи і зберігала свою форму, що робило цей матеріал досить придатним для довготривалого використання. Згодом, коли береста набула міцності, її обрізали та надавали форму. Як правило, найпопулярнішими шаблонами для обрізання були квадрата, прямокутна чи подовгуваті форми. Як показувала практика, їх було зручно тримати в руках під час тривалого процесу письма. Загалом, розмір берести корегувався у залежності від його призначення. Для коротких записів чи повідомлень формували маленькі шматочки квадратної форми, які були легкими та не займали багато місця. Якщо, мета чи обставини вимагали великого вмісту тексту, то ідеальним варіантом були подовгуваті прямокутні форми, котрі в подальшому можна було поєднувати з аналогічними і формувати умовну книгу з декількох берестів. Завершальним етапом виготовлення такого дерев'яного матеріалу було зачищення країв від стружки, чи дрібних колючих дерев'яних елементів. Це робилося для того, щоб уникнути нерівностей, які могли травмувати користувача чи зачепитися за одяг. Досить часто краї берестяних табличок мали трикутну форму. Але, під час розкопок зустрічалися берести з напівкруглими загладженими кутиками. Проте, найголовнішим було те, щоб структурна поверхня була якомога гладкою, що гарантувало зрозуміле прочитання нанесених символів. Іноді, на поверхню наносилися зовсім неглибокі вертикальні чи горизонтальні лінії, які слугували умовним вирівнювачем, над яким писали літери. Такі відмітки могли робитися суто за

індивідуальним вибором і допомагали писати текст на одному рівні. Переважно, такі берестяні грамоти містили важливу адміністративну інформацію та церковно - літургійний зміст. Для таких записів підбирали найміцніший та найгладкіший матеріал. Неважливо, до чи після використання, берестяні грамоти зберігали у правильних умовах, щоб вберегти їх від вологи та пересихання. Як правило, достатньо було їх зберігати у скринях чи у темних приміщеннях кімнатної температури.

Методика письма на бересті була дуже подібною до писемності на церах. Основним інструментом письма було писало чи стилус. Але, його функція полягала у прорізанні літер на поверхні берести, у прямому сенсі цього слова. Такі писала були загострені тільки на одному кінці та не мали плоского закінчення на другому. Як і на церах, за аналогічним принципом учні витискали літери на твердій поверхні. Хоча, за структурою берест був міцнішим за віск, варто було запобігати надмірного натискання. Якщо перестаратися, то можна залишити глибокий отвір на поверхні берестяної кори. Але, якщо тиснути надто слабо, обриси тексту будуть ледь помітними. Ті, хто мав досвід роботи з дерев'яними восковими дощечками, легко справлялися з письмом на берестяних грамотах. Єдине, що берест не пробачав помилок. На відміну від церів, їх не можливо було видалити або стерти. Тому, процес письма на такому матеріалі був значно повільнішим, вимагав строгої концентрації та плавності рухів. Надто різкі рухи зап'ястя руки могли залишити криві глибокі подряпини на поверхні бересту. Та навпаки, повільні обдумані рухи писалом гарантували чіткі літери та прямі однакові лінії. Як правило, учні писали літери у простій формі та без використання декоративних закручених літер, оскільки було практично неможливо сформувати правильно вигнуті лінії. Якщо, на церах літери писали з ліва направо та зверху вниз, через невеликий розмір та унеможливлення видалити надписи, на березовій корі письмо наносили суто в порядку з ліва направо. Деякі знайдені берестяні грамоти містять невеликі

заглиблення на яких, ймовірно повторно нанесли літеру. Це говорить про те, що на бересті практикували виправлення незначних помилок, шляхом зрізання чи затирання певної ділянки поверхні. На місці видалення утворювалися невеличкі ямки на яких вписували потрібні символи. Але, якщо на церах після розгладження воску сліди використання були непомітними, на берестяних грамотах присутність виправлень були одразу помітні. Постійне стирання берестової поверхні призводило до руйнації основної структури, яка починала кришитися і була непридатною для використання. Якщо кількість помилок була надто великою, шматок берести просто відрізали або переписували на новому. Після завершення написання роботи, берестяні грамоти зберігали в плоскому вигляді. Ніякому разі не дозволялося згортувати бересту, хоча були відомі й такі методи зберігання, коли березову кору скручували та навколо обв'язували міцною ниткою. Такий спосіб зберігання використовували надзвичайно рідко, адже він призводив до руйнації самої структури. Найчастіше берестяний матеріал зберігали у плоскому положенні в спеціальних скринях.

Недолік берестяних грамот проявляється у надзвичайній складності видалення дрібних помилок, на відміну від дерев'яних воскових дощочок, на котрих легко можна було виконати цю функцію. Але перевагою березової кори є те, що вона менш вибаглива до зберігання та набагато частіше використовувалася у міжміських листуваннях. Зрозуміло, що техніка письма на цері є аналогічною до бересту. Єдина відмінність – це матеріал та його властивості, які мають свої переваги та недоліки.

Про навчальні практики з використанням берестяних грамот ми можемо дізнатися з археологічних знахідок. Мова йде про попередньо згадані берестяні грамоти хлопчика Онфима. Скоріш за все, Онфим був дуже малим, та тільки починав свій шлях у вивченні читання і письма. Дослідники припускають, що йому було приблизно 6 - 8 років. Декілька берестяних грамот, що були знайдені у Новгороді свідчать про те, що цей учень тільки

навчався писати тексти і навіть намалював малюнки, що досить незвично, адже на бересті важко даються вигнуті лінії. Грамоти Онфима містять різноманітні приклади літер кириличного алфавіту, окремі фрагменти молитов, і що цікаво, окрім його імені збереглося ім'я його батька. З самих записів хлопчика, можна дійти висновку, що навчання у XIII столітті було тісно пов'язане з релігією та базувалося на богословських текстах. Чого лише вартує одна берестяна грамота №199 на якій були надписи з двох боків. На лицьовій стороні Онфим писав літери абетки та прості склади. На зворотному боці хлопчик, ймовірно зобразив постать на коні. Ще один унікальний малюнок Онфима, що на грамоті №200 показував сцену вершника на коні, що здіймає руки над полеглою постаттю. У правому верхньому куточку грамоти молодий учень почав написав декілька літер алфавіту. Біля самого вершника було вирізане ім'я «Онфим». Така знахідка дає змогу зрозуміти про певні уявлення чи захоплення Новгородського хлопчика. Загалом, Онфимові грамоти стали грандіозним відкриттям і дозволили пролити світло на тогочасний процес навчання. Корисну інформацію надають малюнки, що демонстрували тогочасне бачення світу.

На реальному прикладі Онфима, сьогодні ми можемо зрозуміти дидактичний аспект процесу вивчення письма. Але, писемні практики не обмежувалися церами чи берестом. Ще одним унікальним матеріалом для письма був пергамент. Він був дуже дорогим і малочисельним, тому використання пергаменту могли дозволити лише заможні люди, або державні і церковні організації, що фінансувалися з казни. Велика ціна пояснювалася складним трудомістким процесом який займав багато часу. Ще одна перешкода, що стояла на заваді масовому виготовленню, полягала у створенні цього матеріалу за унікальною методикою, якою володів дуже невеликий відсоток спеціалістів. Щоб усвідомити велику кількість затрат потрібно розуміти, що пергамент виготовлявся з шкіри молодих тварин. Найчастіше, сировиною для виготовлення були ягнята і телята і козенята. Не менш

важливим є той факт, що не кожна шкіра може бути придатною. Сучасні дослідження довели, що кожна третя шкіра не підлягала для виготовленню пергаменту. Майстри уважно дивилися на товщину шкіри та її гладкість. Найголовніше, щоб вона була якомога тонша, більш еластична та містила мінімальну кількість пористих областей. Одразу після забою тварини шкіру знімали і очищували від зайвих жирових тканин та надлишків м'язових структур. Після такого процесу, розводили спеціальний вапняний розчин та замочували у ньому шкіру на термін протягом 3-10 днів. Цей розчин допомагав знежирити шкіряний покрив та видалити зайве волосся яке могло залишитися після очистки. Після того, як вапняний розчин зробив свою справу, шкіру ретельно оброблювали тупим ножом чи металевою пластиною, зіскрібаючи зайві домішки. Для того, щоб розтягнути і висушити очищену шкіру виготовляли спеціальну дерев'яну рамку, на яку і натягували сам матеріал. Так, майбутній пергамент висихати протягом декількох днів, чи навіть тижнів. Щоб надати шкірі тварини ідеальну гладкість її обробляли пемзою чи іншими спеціальними допоміжними матеріалами. Така операція вимагала значної уваги та скрупульозності, адже надмірне тертя могло викликати зовнішні пошкодження, або взагалі, залишити отвори і повністю зіпсувати матеріал. Під час нанесення крейдового розчину, або певної суміші крейди до якої змішували кістковий піл, шкіра тварини отримувала вигляд котрий схожий на пергамент. Крейда була унікальним засобом, яка надавала шкірі білого кольору та допомагала втримувати чорнило на її поверхні. Такий витягнутий та висušений шматок білої тонкої шкіри був готовий до формування у справжній пергамент. Цей матеріал розрізали на готові аркуші, обираючи формат і розмір у залежності від потреби. Фінальним етапом ставала перевірка, під час якої пергамент перевіряли на наявність ушкоджень, рівномірність поверхні та міцність структури. Якщо поверхня мала нерівності її обережно зтирали. Бали випадки, коли на останньому етапі перевірки знаходили пошкодження, що робили неможливим подальше

застосування цього матеріалу. Це означало, що важка і тривала праця була марною.

Довготривалий процес, що пов'язаний з важкими операціями, та багато непередбачуваних ризиків робили пергамент надзвичайно дорогим. На жаль, неможливо точно вказати скільки коштував один пергамент. Можна припустити, що його ціна коливалася в залежності від якості самого матеріалу, його кількості, доступності для виготовлення в тому, чи іншому регіоні. Якщо поглянути на тогочасну систему виготовлення пергаменту, то можна сміливо сказати, що він був дорогим не тільки на Русі, а й по цілій Європі. Для прикладу, ціна одного аркуша могла досягнути двотижневого заробітку простого ремісника. У Франції, станом на XII століття один аркуш пергаментного матеріалу вартував ціну двох кіз чи одну дорослу вівцю. Дослідники припускають, що на русі одна книга могла коштувати як п'ять корів чи один кінь. Переведення ціни у кількість худоби пояснюється тим, що гроші були не у всіх. Здебільшого, люди могли розраховатися за книгу прикрасами або особистим майном, яке рівноцінне вартості покупки цієї книги. Окремі дослідники припускають, що книга, яка містила понад 150 пергаментних сторінок, у ціні прирівнювалася до цілого стада дрібної худоби. Клопітка робота та велика кількість сировини, яка витрачалася на виготовлення одного пергаментного аркуша, дали можливість донести видатні писемні твори Київської Русі, крізь призму століть у наші дні. Цей черговий факт підтверджує високу ціну на пергамент, який мав міцну структуру, та при правильному догляді міг зберігатися століттями.

Оскільки, пергамент був надзвичайно дорогим, його могли дозволити тільки заможні люди, або навчальні заклади середньовічної Русі, які, безпосередньо, фінансувалися з державної казни. Як відомо, на пергаменті писали чорнилом, яке ви виготовляли із домішка клею, котрий посипали сажею. Головними інструментами письма на пергаменті були кістяні, або металеві пера, що загострювалися на одному з кінців. Проте, варто

підкреслити, що вони не набули такої популярності, а їхню функцію, часто виконувало велике гусяче перо, на кінці якого робили проріз. Проблематикою використання чорнила під час писання на поверхні пергаменту було те, що чорнило довго висихало. У такому випадку, кмітливі учні (можливо завдяки підказці вчителя) здогадалися посипати поверхню пергаменту піском, одразу після нанесення на нього чорнила. Пісок швидко впитував чорнильну фарбу, що допомагало прискорити процес письма. Під час опановування методики письма на пергаменті, досить часто учні робили помилки, або необережним порухом руки залишали чорнильні плями на білій поверхні. Дослідники припускають, що для виправлення таких похибок використовували вологу тканину, якою швидко стирали зайве чорнило. Але під час такої дії, діти мусіли бути особливо обачні, щоб не пошкодити поверхневу структуру, або ненароком не зробити отвір. Тим не менше, найчастіше діти видаляли плями, злизавши їх язиком.

Процес навчання на пергаменті був набагато важчим та не пробачав помилок, як це було при письмі на церах чи бересті. Ще однією відмінністю було те, що дерев'яні воскові дощечки та берестяні грамоти могли передавати тільки один спосіб письма – «пвіустав». Він характеризувався прямими ломаними літерами, які не виділялися титлами і писалися з певною відстанню одна від одної. Форма письма «устав» була призначена для релігійних текстів, дипломатичних листувань та офіційних документів. Саме він найкраще виходив на пергаменті, та виділявся чітким рівномірним шрифтом з великими літерами з прямими кутами. Згодом поєднання «установу» та «пвіуставу» сформувався «скоропис». Методика опанування письма на пергаментній основі передбачала обов'язкове вивчення «установу». Перед початком письмових вправ, вчитель навчав учнів необхідних правил орфографії. Здебільшого, учні самостійно їх запам'ятовували, під час читання «Часослова», «Євангеліє», «Псалтиря». Але викладач мусів контролювати сам процес правильного застосування орфографії у письмовому тексті. Поруч

з цим, невід'ємною частиною письма була регулярна практика каліграфії. Пергамент був надто дорогим, щоб учні каліграфічно виписували літери азбуки у рядок, тому красиво виводити слова, вони навчалися під час переписування текстів. Тим паче, що до пергаментного письма допускалися тільки ті учні, які мали багато практики на церах і бересті, та виділялися з поміж інших, неабияким хистом до цієї справи. Переписування самих текстів було серйозною справою. Найпопулярнішими творами для перепису, звісно, були «Псалтир», «Часослов», «Євангеліє», «Біблія» та інша література релігійного характеру. Досить часто письмові практики з перепису окремих уривків, поєднували із засвоєнням знань іконописних стилів. Досить часто рукописи прикрашали великими розмальованими літерами, які розміщували на початку розділу. Як правило, початкова літера була вдвічі більшою за наступні. Іноді, її розмальовували в інший колір, а довкола неї зображали птахів, тварин, рослинні елементи, рідше зброю і прикраси. Такі літери могли зобразити тільки ті писці, які мали за плечами багато років практики. Зустрічалися й такі писці, що самотужки малювали дрібні мініатюри та прикрашали ініціали. Найталановитіші учні займали посади писарів при княжому дворі, працювали на приватні помістя і допомагали писати тексти різноманітного характеру, на замовлення малограмотних ремісників. Ті, хто мав хист до малювання, стриглися в ченці і йшли продовжувати навчання до скрипторіїв, які розміщувалися при монастирях та церквах. Там, учні знайомилися з усіма тонкощами професійного письма, вдосконалювали свої навички та продовжували здобувати нові знання. Як правило, колишні учні працювали над переписами книг різного типу та жанру. Але, найбільше було релігійної літератури. Головні вимогами у такій роботі полягали в майстерному володінні письмових навичок, стійкій концентрації над текстом, та каліграфічному переписуванню. Це було досить складним завданням, адже, окрім дотримання уставу, ченці мусіли акуратно виводити кожную літеру та практикувати художні навички. Величезна проблема полягала у тому, що зовсім молоді учні, не мали досвіду такого рівня, та робили помилки, які

важко виводилися з пергаменту. Також, це пов'язано з тим, що переписування книг займало дуже багато часу, а монахи часто працювали до глибокої ночі. Погане освітлення, негативно впливало на зір, а постійна монотонна робота викликала рутину, що призводило до втрати концентрації. Тому, наставники чи досвідчені писці мусіли постійно перевіряти роботу за малодосвідченими учнями.

Писемна наука було важкою і займала багато часу. Від простих цер і берестяних грамот, учні переходили до більш складнішого рівня – вивчення методики письма на пергаменті. Це вимагало набагато більше зусиль і більшої концентрації. Але, в середньовічній русі письмо можна зустріти не тільки на бересті, пергаменті, або церах. Археологічні знахідки говорять про те, що окрім навчальних матеріалів та письмової літератури, багато надписів було знайдено на речах побуту, прикрасах, зброї, певна кількість текстів розміщувалася на стінах. Активно письмо використовували в релігійному аспекті, а саме при розписі храмів та ікон. Освоєння читання і письму в середньовічній Русі було важливим компонентом культурно-суспільного розвитку. Незважаючи на суперечки багатьох експертів та дослідників, варто підкреслити, що християнство було потужним чинником у розвитку освіти. Вплив нової релігії був визначним, а її поширення позитивно відгукнулося на всіх аспектах життя тогочасного суспільства. Засвоєння читання і письмо були важливими у плані духовної зростання та суспільної інтеграції молодих дітей у новий розвинений світ. Якщо проаналізувати методику вивчення писемності, то варто зазначити, що у дохристиянських слов'ян ймовірно існувала своя система письма. Але, вони була в досить обмеженому вигляді як частина язичницьких ритуалів чи умовних господарських записів. Варто підкреслити, що якщо така писемність і дійсно мала місце, її вплив не відіграв значної ролі у формуванні письмової освітньої дидактики. Те саме стосується аспекту опанування читацьких навичок. Після прийняття християнства, на теренах Київської Русі було запроваджено глаголичну, а

згодом й кириличну алфавітну систему. Створення нового алфавіту, якого учні навчалися під час читання, дало можливість ознайомлюватися з багатьма зразками візантійської літератури і засвоювати нові знання. Саме церкви та монастирі були одними з перших освітніх закладів, у стінах яких опанувати читання і писемність. Враховуючи той факт, що на початкових етапах було надзвичайно мало допоміжних засобів навчання, учні черпали інформацію з релігійних текстів. На їх прикладі вивчали перші літери, заучували прості склади і слова, та отримували морально-етичне виховання. Унікальними були методика і засоби опанування писемності. Під чітким контролем вчителів учні навчалися писати на дерев'яних табличках, що покриті воском. Це давало унікальну можливість потренуватися в письмі незліченну кількість разів. Ще одним відомим матеріалом для письма був берест, який характеризувався своєю простотою і дешевизною у виготовленні. Саме завдяки цим елементам діти могли пізнавати всі тонкощі письма та навчатися на доступних матеріалах. У свою чергу, майстерність письма на пергаменті опановували найобдарованіші або найзаможніші учні, які в подальшому знаходили місця на при княжому дворі. Окремі учні, котрі були добре знайомі з пергаментом, стриглися в ченці та працювали в скрипторіях, в яких займалися переписуванням книг і вдосконалювали свою писемну майстерність.

3.2 Основні дидактичні традиції, принципи та методи навчання.

В середньовічній русі була досить колоритна методика виховання та навчання. Дитину повчали ще змалечку, наспівуючи колискові, які пояснювали елементарні речі та розкривали світ у якому вона народилась. Одразу після народження та приблизно до двох років, дитятку приділяли увагу, уважно його доглядали та забезпечували базовими потребами, що необхідні кожній дитині. Цей період називався «баянням». Назва періоду натякає на колискові пісні та казки які співали дітям, щоб їх заспокоїти. Лагідний материнське слово формує міцний емоційний зв'язок, і допомагає

дитині розвинути своє мовлення. Незважаючи на те, що дитина була ще зовсім мала та тільки починала ходити, її вже привчали до певних релігійних традицій, а в християнський період відбувалося хрещення немовляти. Це був дуже важливий релігійний ритуал, під час якого дитину хрестили у церкві та давали їй ім'я. Наступний період називався «пестування». Він тривав від 2 - 5 років. Саме в цей період дитина раціонально усвідомлювала навколишнє середовище та формувала свою поведінку. В цей час до дитини ставилися з лагідністю і дуже уважно. Як правило, в період «пестування» дитина розвивала свої індивідуальні та комунікативні навички. Загальна наука починалася із заучування першої молитви та ознайомлення з християнськими традиціями. Ще одним важливим аспектом було те, що дітей в такому малому віці часто брали із собою до місць роботи, де вони повинні були уважно слухати старших та осторожко спостерігати за процесом. Таким чином, дітям закладали перші уявлення про їхню роль та обов'язки. Окрім цього, певні знання отримували під час ігрового процесу. Таким чином, під час гри найкраще розкривалися їхні вроджені таланти і навички. Також, дитячі ігри дозволяли набути основ взаємоповаги, наочним прикладом демонстрували правила правильної поведінки у соціумі, розвивали комунікабельність. Починаючи з п'яти років діти дозрівають до того періоду, коли їм легше вдається здобувати трудові навички та усвідомити базові норми моральної поведінки. Саме в цей період дитину поступово залучають до роботи. Як правило, все починається з домашніх обов'язків і догляду за молодшими дітьми. Ця практика була досить поширена у слов'янських сім'ях, де діти починаючи з 6-7 років допомагають батькам опікувати молодших членів сім'ї. Як і в дохристиянський період, діти навчалися за усно-практичною методикою. Вони спостерігали за старшими та повторювали їхні дії, паралельно цьому, робили спроби впоратися з різноманітними більш складнішими обов'язками. Досить часто діти до восьми років засвоювали знання про ремесло, якими займалися їхні батьки. Загалом, як і в цілому іншому світі, на Русі діти здебільшого успадковували професію від батька,

який ділився своїм досвідом та передавав усі знання, що набуті за довгі роки. Після десяти років, у дітей наставав період дозрівання. У цей час виховання ставало більш конкретним. Окрім батьківського ремесла, дітей намагалися навчити усім необхідним навичкам, які потрібні для дорослого життя. Загалом, хлопців брали на полювання, залучали до господарства та обробки землі, або навчали тією справи, яка була найпоширеніша серед громади. Поступово, хлопчакі запрошували відвідати громадські зібрання, на яких вони здобували досвід і засвоювали нові знання. Це був чудовий спосіб адаптації у соціальному середовищі та підготовка до участі в громадському житті. Важливим аспектом виховання хлопців було освоєння військової справи. Хлопчаки вчилися правильно володіти зброєю, фізично загартовували своє тіло, опановували ази верхової їзди. Ці необхідні навички необхідні для майбутніх дружинників, що мали намір захищати рідну землю та йти в походи поруч з князем. Таке виховання, також передбачало засвоєння морально-етичних норм, усвідомлення поняття честі та гідності, формування залізної стійкості та волевого характеру, що потрібен справжньому воїну.

Юнацьке виховання було націлене на формування тілесного та духовного аспекту. З хлопчиків робили справжніх воїнів та годувальників сім'ї, що готові рішуче приймати рішення на користь громади, і для її захисту. У цьому плані, дівчаче виховання мало кардинальні відмінності. З десяти років їхнім вихованням продовжувала займатися суто мати. Дівчата навчалися правильному господарюванню, допомагали у приготуванні їжі та доглядали за худобою. Виховний аспект був направлений на формування майбутньої дружини і господині, котра може вміло утримувати господа у своїх руках. У понятті слов'ян, справжня жінка мусіла вміти смачно зварити їсти, впоратися по господарці, майстерно прясти та вишивати. На цьому етапі у дівчаток закладалося моральне поняття вірної та покірної дружини. Завдяки видатній історичній фігурі – Анні Всеволодівні, в 1086 році було засновано першу жіночу школу в Європі. У такому навчальному закладі, дівчата змогли

офіційно здобувати освіту, навчитися писати і читати, та отримати базові поняття з медицини.

Окрім домашнього виховання, починаючи з одинадцятого століття, дедалі активніше поширюються методи шкільного навчання. Починаючи з 7-8 років, діти йшли до «училещ», щоб здобути книжне і писемне знання. На ті часи, у класі налічувалося не більше десяти дітей. З більшою кількістю учнів, вчитель просто фізично не міг справитися. Така чисельність була звичною не тільки для шкіл Русі, а й для більшості навчальних закладів середньовічної Західної Європи. Варто підкреслити, що до середини XII століття, освіту могли здобувати тільки хлопці. Для дівчат були відкриті двері тільки в жіночі училища. Певного терміну навчання, як такого не було. Відомо, що навчальний процес для всіх учнів розпочинався восени (1 листопада) і закінчувався в середині весни. Але, все залежало від індивідуальних навичок дитини та її талану до навчання. Основними базовими науками для більш поширених і доступніших «шкіл грамоти» були - читання, письмо, співи, лічба. Якщо учень оволодів цими науками, це означало завершення його навчання. Як вже попередньо зазначено, все залежало від здібностей дитини. Бувало так, що обдарований учень закінчував навчання до весни, а було й так, що мусів продовжити науку з наступного року. Також на термін навчання впливало фінансове становище батьків, або держави, яка фінансувала школу. Іноді, учень закінчував навчання просто посередині, що було спричинено неспроможністю батьків заплатити за науку. Досить часто, батьки запрошували вчителя до себе додому, щоб він поглянув на майбутнього учня. У свою чергу, вчитель оцінював знання дитини, проводив з нею перший урок у батьківському домі, та робив висновок стосовно того, чи має дитина хист до навчання. Коли вчитель приймав дитя до науки, батьки давали йому першу платню і робили символічний подарунок – рушник, солодощі, або горщик каші.

За бажанням батьків, вчитель займався з учнем в індивідуальній формі. Проте, найпоширенішим місцем для навчання був будинок викладача, де збиралося декілька учнів. Процес навчання розпочинався з самого рання. Після того, як учень переступив поріг, його першочерговою дією був поклон до ікон, потім до вчителя, а згодом і до учнів. Після того, як прибудуть усі діти, весь клас розпочинав заняття із молитви, в якій просили Бога послати свою мудрість і освітлити вченням голови його рабів. Після завершення молитви, учні пригадували попередній урок, коротко його повторювали, та розпочинали вивчення нового матеріалу. Коли урок закінчився, учні прибирали у класі та могли йти додому. Мабуть, незрозумілим для сучасного школяра залишається той факт, що учні середньовічної Русі не отримували домашнього завдання, а всі засвоєні знання, вони повторювали на наступному уроці.

Варто повторно наголосити на тому, що першим предметом для засвоєння – було читання. Вчитель розпочинав із зачитування «Часослова» чи «Псалтиря», слова із яких, учні повторювали вголос. Потім, вивчали абетку, знання якої були основою для читання. Наступний етап полягав у вивченні та формуванні простих складів і слів. Поступово, практикувалися читати складні слова і речення. Як тільки вчитель переконувався, що учень опанував мистецтво читання, він міг приступати до вивчення письма. Цей процес розпочинався із практичних занять, під час яких, учні писали літери, склади і слова. Інструментом для письма були писало, дерев'яні воскові дощечки, берестяні грамоти, або папірус. Хоча, попередньо вже розкривалася методика вивчення письма і читання, цей аспект є важливим і вимагає повторення, відповідно до теми розділу. Але, ще не було детально розкрито методику засвоєння лічби та практики співу, як одних з основних наук, що були необхідні для вивчення.

Основу навчання співі складали релігійні твори та тести. Загалом, це були вже відомі «Часослов» і, більше «Часослов», які містили велику

кількість дидактичного матеріалу релігійного характеру, що чудово підходила для засвоєння пісенних знань. Навчання співам відбувалося через слухання викладача, котрий співав один з псалмів. Головна задача учнів полягала у прослуховуванні мелодії та спробі її відтворити. Канонічні тексти, на яких формувалася більшість пісень були одним з головних джерел інформації, яку засвоювали учні. Подані куплети діти мусіли запам'ятовувати та відтворювати по складам. Як тільки формувалося поняття послідовності тексту та звучання мелодії, вчитель робив спробу сформувати хор. Іноді, кожному учню виділялися окремі слова, і під час співу він мусів відтворити свою партію. Такий спосіб значно сприяв колективізації та згурпуванню учнів, що в подальшому полегшувало роботу в групі. Пісенна методика розвивалася поступово. Якщо, на початковому періоді учні мусіли запам'ятовувати за вчителем, то згодом, пісенний текст переписувався на один з писемних матеріалів, а над словами ставили спеціальні знаки – неуми. Вони були допоміжними символами, що дозволяли краще розпізнати інтонацію мелодії. Вивчення великого обсягу співочих текстів сприяло розвитку пам'яті. Постійний спів чудово розвивав почуття ритму, покращував музичний слух, допомагав краще розпізнавати інтонації. При хорових співах добре розвивалася дисципліна та взаємна комунікація, що позитивно впливало на подальшу групову роботу в класі під час вивчення окремих наук чи предметів. Дехто з дослідників припускає, що для засвоєння знань релігійного характеру було єдиною причиною для вивчення співів. Досить часто учні залучалися до церковної літургії, під час якої хор, з 8 – 10 учнів співав псалми та допомагав у пісенних частинах.

Отже, співи формували світогляд учнів та виховували релігійний морально-етичний світогляд. Загалом, цей предмет відіграв важливу роль у формуванні музичних навичок і літургійних знань, що сприяло розвитку особистості справжнього християнина.

Ще одним предметом, який вивчали у середньовічних школах Київської Русі була лічба. Як відомо, в ті часи слов'яни ще не були добре ознайомлені з арабськими літерами. Сама по собі, така система обчислення уособлювала алфавітну нумерацію. Скоріш за все вона прийшла з Візантії чи Болгарії, які, у свою чергу перейняли такий спосіб лічби від Греції. До цього, на землях Русі широко застосовувався метод лічби за допомогою зарубок та засічок. Їх наносили на будь-який предмет (дерево, кістки, шматки бронзи та металу). Але, найрозповсюдженішим предметом для нанесення засічок було дерево. Це зумовлено тим, що такий матеріал був найдоступнішим і легко відображає кількість засічок, що робило його легким для читання. Проте, вибір міг залежати від типу самого обліку. Як правило, один зарубок чи одна засічка означало одну одиницю вимірювання лічбі. Іноді, декілька засічок об'єднували в окремі групи. Так, під час розкопок слов'янських поселень, археологи знайшли дерев'яний шматок на котрому було розподілено дві групи засічок по п'ять і двадцять одиниць. Для позначення великих чисел, як правило, використовували спеціальні позначки, або символи. Це логічно пояснюється тим, що наносити кожен зарубок більше ста разів займало багато часу. Зарубкову систему лічби широко застосовували у сільському господарстві для переліку худоби. Також, зарубки використовували у календарному вимірюванні днів та місяців. Деякі арабські літописи згадують про використання зарубкової та засічкової лічби у сфері ремісництва та торгівельних відносин. Купці з близького сходу пригадують, що в Київській Русі, фінансові операції підраховували на шматках дерева і металу, шляхом нанесення тонких та товстих зарубків. Дослідники зазначають, що такий метод лічби був розповсюджений серед неграмотного населення, яке не було знайоме з літерами алфавіту.

Повертаючись до лічби за алфавітною нумерацією, потрібно детальніше розкрити цей унікальний метод, який використовували в більшості країн тогочасної Європи. Така методика обчислення передбачала

використання літер слов'янського алфавіту замість цифрових позначень. Простіше кажучи, кожна літера означала певне число. Лічба починалася від першої літери алфавіту “А”, що означала одиницю. За такою логікою, перші дев'ять літер позначали числа від 1 до 9. Починаючи з десятої літери, позначилися десяткові одиниці. Двадцята літера відкривала рахунок для позначення сотень. Проте, для окремих літер робили винятки та не використовували їх (б,ж,ш,ъ), що робило складнішим сприйняття та усвідомлення алфавітної нумерації. Відомо, що при обчисленні не використовували літеру “Б”, так, як це була перша літера у слові “Бог”. Тому, використання другої літери алфавіту вважалося великим гріхом та богохульством.

Загалом, було 27 літер алфавіту, які застосовували при лічбі. Проте, важливо було вміти відрізнити систему лічби та прости текст. Щоб ненароком не переплутати, над літерами, що позначають числа, придумали ставити лінію (іноді вона була хвиляста), що носила назву титло. Але, їх не завжди можна було зустріти. Для виокремлення тисячі, поруч з літерою наносилася похила лінія, яку перекреслювали в двох місцях. Як правило, алфавітної нумерації дітей навчали в останню чергу. Зрозуміло, що це було зумовлене необхідністю першочергово засвоїти читання та письмо. Взагалі, така система лічби була досить зручною, адже не потребувала харчування сторонніх знаків та символів. Єдине, що потрібно було знати - це літери алфавіту. Щоб відрізнити текст від алфавітної цифри, достатньо було зрозуміти відмінності між ними. Але, позначення літер титлом, частіше просто ігнорували, тому учень дивився на відстань між літерами. Якщо вони позначали нумерацію чисел, то, як правило їх писали невеликою відстанню одна від одної. (Подати приклад з давньоруських літописів).

Алфавітну чисельність, загалом часто використовували у рукописах. Її, головним принципом застосовували для позначення певного числа або дати. Проте, для опанування лічби, цього було недостатньо. У школах діти вивчали

чотири основні правила арифметики - це додавання, віднімання, ділення і множення. Загалом, додавання і віднімання вивчали за допомогою спеціальної дошки, яка була розділена горизонтальними і вертикальними лініями. Кожна з таких ліній позначала певні розрядові числа (одиниці, десятки, сотні). Згодом, на поверхню ліній ставили дрібні предмети, найпоширенішими з яких було просте каміння, яке лежало під ногами. Такі предмети пересували вздовж ліній, додаючи їх умовну кількість до іншої, а потім по порядку лічили отриману число. Віднімання виконувалося за аналогічним принципом, тільки замість додавання камінців один до одного, відбувалося видалення їх певної кількості. Насправді, для такого процесу не потрібна була спеціальна дошка. Її умовні лінії, вчитель часто малював на землі. В окремих випадках, додаванню та відніманню навчали за допомогою малювання паличок та літери "О". За таким принципом, одна паличка рахувалася, як одна одиниця, а літера позначає десяток. На основі дощечки з лініями та паличкам, згодом було винайдено рахівниці які використовували по цілому світі.

Ще одне відома техніка лічби передбачала застосування пальців та кисті руки. Першочергове завдання вчителя полягає у поясненні основних чисел, що відповідають кожному пальцеві руки. Спочатку вчитель навчав дітей лічили свої пальці на кожній руці, що давало можливість вивчали перші десять чисел. Згодом, діти вивчали лічбу за допомогою спеціальної техніки розрахунку на основі пальців і суглобів. З наступник кроком, учні навчалися рахувати суглоби руки. Ідея полягала в тому, щоб кінцем великого пальця доторкнутися до кожного з суглобів решта чотирьох пальців. В кінцевому рахунку налічувалося 12 суглобів. Вчитель пояснював, що суглоб можна лічити, як дюжина, яка завжди дорівнює числу дванадцять. За таким принципом, два суглоби дорівнювали числу 24, а три суглоби (один палець) означав число 36. Ця методика значно полегшувала лічбу та допомагала учням швидше рахувати на пальцях суглобів, один з яких завжди дорівнює

числу 12, або дюжині. Лічба за таким принципом значно полегшує операції множення та ділення, адже число 12 діляться на числа 6, 4, 3, та 3. Завдяки такій методиці, множення та ділення не потребувало допоміжних матеріалів, а вся операція відбувалася за підрахунком кожного суглоба руки учня. Загалом, множення та ділення використовувалися на багато рідше, ніж додавання та віднімання. Незважаючи на те, що арифметика була менш популярною, і через це слабо розвиненою, на її основі відбувалося багато підрахунків та фінансових операцій. Про це свідчать безліч археологічних знахідок та письмових джерел, що дійшли до наших днів.

Окрім вивчення лічби, у XII столітті починають зароджуватися перші поняття про геометрію які прийшли з Візантії та західних країн. Як правило, пояснення геометричних фігур відбувалося наочним шляхом. Спочатку вчитель малював на дошці, або на землі квадрат чи трикутник, та наводив наочне порівняння, де саме застосовується такий тип фігури. Здебільшого, геометричні поняття, частіше вивчали будівельники та архітектори, але більша частина їхніх знань базувалася на досвіді попередників.

Важливим елементом дидактики в середньовічній Русі було виховання через покарання. Логічно, що покарання, отримували неслухняні діти та учні, які виділялися поганою поведінкою. В першу чергу, під поняттям покарання уявляли внутрішнє очищення та виправлення норм поведінки дитини. Головним завданням вчителя було, шляхом покарання змусити учня усвідомити свою провину. Існувало багато різних типів покарань, які мали допомогти учню усвідомити свою проблему та духовно загартуватися. Найпопулярнішим типом фізичних покарань було застосування палиці або різки. Досить часто, у кінці класу стояла дерев'яна лавиця, поруч з якою було корито, що наповнене водою. Якщо учень проявляв неповагу, порушував дисципліну або відмовлявся засвоювати навчання, вчитель відводив його до лавиці. Процес покарання виглядав наступним чином: учень лягав животом на лавицю, а вчитель задирав йому сорочку, після чого бив мокрою різкою.

Кількість ударів залежала від того, наскільки погано себе поводить учень. Окрім різок, часто застосовувався короткий батіг, або палиця. Такий жорстокий метод виховання був чимось нормальним для того часу, і вбачався звичайною необхідністю для дисциплінованого впливу на учня. Переважно, всі покарання відбувалися публічно, тобто перед усіма учнями котрі могли наочно усвідомити наслідки своєї поганої поведінки. Таким чином, викладач не тільки виховував неслухняного учня, але й давав своєрідне попередження іншим. Вислів «дати різки», сприймався дітьми, як величезна кара за неслухняність. Ще один вид покарання закладався у фізичній ізоляції учня. Його могли закрити в комору, але найчастішим його просто відлучали від навчального процесу на невизначений термін. Такий вид кари вважався досить дієвим і мав на меті позбавити непослушну дитину від участі у спільноті. Один із методів покарання, який використовували за дрібні порушення, було публічне прочитання молитви певну кількість разів. Таким чином, вчитель намагався змусити учня особисто звернутися до Бога, та попросити пробачення за свої вчинки. Прочитання молитви виховувало морально-етичні аспекти чесноти та нагадувало, як мусить себе поводити благочестивий християнин. Досить популярним припущенням є те, що недисципліновані учні залишалися після занять та переписували окремі текстові елементи. Проте, ця гіпотеза руйнується наявністю писемного матеріалу, якого було не так багато, і він був дуже дорогим, щоб його використовувати у таких цілях. Звісно, виключенням могло бути застосуванням дерев'яних воскових дощечок, але найчастіше учні залишалися після занять та відбували своє покарання за книгою.

Отже, у середньовічній Русі була досить колоритна методика виховання та навчання. Головні принципи зосереджувалися на релігійних традиціях та практиках які були основним чинником середньовічного світогляду. Якщо в дохристиянський період навчання відбувалися на основі усно практичних методів, жертвоприношень, ритуалів, обрядів ініціації та

догляді за сільським господарством, то в християнський період важливий дидактичний вплив формували християнські настанови. Необхідними базовими предметами в усіх школах були письмо, арифметика, читання та співи, під час яких, велику кількість часу приділяли вивченню літератури релігійного характеру. Це говорить про те, що основне місце в освіті займали ідеї служіння Богові та спільноті. Саме поняття знання усвідомлювалося як необхідний засіб для фізичного, морального, духовного та етичного збагачення. Методи тогочасного навчання базувалися на читанні вголос, запам'ятовуванні великої кількості інформації, заучуванні релігійних молитов та пісень, тощо. Діти регулярно практикувалися в лічбі та письмі, що було необхідним для ефективного засвоєння знань. Загалом, роль вчителя та батьків була вирішальною у формуванні подальшої долі дитини. Незважаючи на те, що не завжди була можливість навчатися через фінансові труднощі та брак навчального матеріалу, освіта займала основну роль у буденному житті кожної дитини. Якщо дитина не навчалася у школі, то вона опановувала батьківським ремеслом, здобувала окремі знання під час практичних робіт, навчалася поводити себе у соціумі. Таким чином, освітня система та методики навчання середньовічної Русі були спрямовані на фізичне, духовне та моральне формування особистості справжнього християнина. Тогочасна освіта не зовсім розглядалася, як інструмент для здобуття професійних навичок. Скоріше за все це нагадувало певний спосіб виховання дитини, яка здатна працювати задля своєї віри та спільноти. Як язичницькі, так і християнське вірування було потужним інструментом у розвитку певних освітніх елементів в східнослов'янських землях. Впродовж декількох століть дидактичні традиції розповсюджувалися по землях Київської Русі та набували поступового розвитку. Елемент освіти був важливим чинником який впливав на культурне, духовне та релігійне становлення тогочасного суспільства.

РОЗДІЛ 4.

ВИКОРИСТАННЯ ДИДАКТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ (IX-XIII ст.) У СУЧАСНІЙ ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Дидактичні традиції Середньовічної Русі, що зароджувалися та розвивалися протягом IX-XIII століть, мали свої особливості, що відображали специфіку тогочасного суспільства, культури та релігії. Аналізуючи минуле, ми розуміємо, що сучасна освітня система кардинально відрізняється від тієї, що існувала багато століть тому. Проте, якщо добряче подумати то ми можемо багато чого запозичити з системи дидактичних традицій Київської Русі, адаптувавши їх до сьогоденних умов та потреб в освітній сфері.

Перш за все варто наголосити на усній традиції та активному слуханні. Як відомо, у Середньовічній Русі основним засобом передачі знань була усна традиція. Легенди, билини, казки та пісні передавалися від покоління до покоління, допомагаючи зберегти культурну спадщину та моральні цінності слов'ян. Важливість активного слухання та запам'ятовування була надзвичайно високою. Використання методів активного усної передачі знань вже зарекомендувала себе, як потужний інструмент у сучасній освіті. Проте, як і колись, включення та розширення спектру розповідей, казок та легенд у навчальні програми сприятиме розвитку уяви, критичного мислення та запам'ятовування. Для прикладу, інтеграція історичних реконструкцій та рольових ігор у навчальні програми уроків історії може зробити навчання більш захопливим та ефективним. Якщо конкретніше, то можна провести урок історії на свіжому повітрі, використовуючи усні традиційні методи, як це робили наші предки. Також, таке урізноманітнення навчального процесу допоможе дітям отримати новий досвід та враження, що позитивно відгукнеться на їхньому рівні знань.

Роль наставників та індивідуальне навчання - це, ще один приклад того, як можна використовувати дидактичні традиції в сьогоденні. У середньовічній Русі велика роль відводилася наставникам – старшим та досвідченим членам громади, які передавали свої знання молодшим. Індивідуальне навчання, де вчитель займався з учнем особисто, було поширеною практикою. Варто підкреслити, що незважаючи на величезний проміжок часу, такий метод викладання нікуди не зник. Проте, на традиційних уроках історії, він майже не практикується. Використання наставництва у сучасній освіті можна застосувати шляхом поділу індивідуальних завдань для учнів, які повинні консультуватися з окремим викладачем. Це, свого роду міні курсова чи дослідницька робота, але зі специфікою, що націлена на роботу учнів у закладах середньої освіти. Також, в сучасній освітній системі можна запроваджувати менторські програми, де досвідчені викладачі чи учні старших класів допомагають учням молодших класів оволодіти новими знаннями і досвідом. Це може бути особливо продуктивним для учнів з особливими освітніми потребами або для дітей, котрі мають на меті розвинути індивідуальні навички у певних галузях.

Потрібно згадати і те, що в дидактичних традиціях середньовічної Русі, існували практичні навички, такі як ремесла, землеробство та полювання, які передавалися від старших членів до молодших через залучення других до певної діяльності. Таке своєрідне навчання було тісно пов'язане з життям і потребами тогочасної громади. За цим прикладом можна прослідкувати те, що інтеграція теоретичних знань із залученням практичного досвіду є ключовим елементом ефективності освітньої системи. Сучасні школи в Україні можуть повинні приділяти більше уваги саме проектному навчанню, стажуванням та практичним заняттям. Такий спосіб дасть змогу учням краще зрозуміти окремі аспекти роботи в тій чи іншій професії та застосувати здобуті теоретичні знання на практиці в реальному житті. Це допоможе дітям

зрозуміти те, що саме вони хочуть вивчати в подальшому і в якій галузі розвиватися.

Окремим аспектом дидактичних традицій середньовічної Київської Русі є те, що вони уособлювали моральне та етичне виховання через релігійні та культурні аспекти. Повчання моралі та етики було невід'ємною частиною тогочасної освіти. У свою чергу, сучасна освіта потребує більшого застосування етики та моралі у навчальній програмі. Так, такі практики вже існують, але вони потребують активнішого застосування і подальшого розвитку. Зауважу, що важливо не лише передавати знання, але й виховувати відповідальних та освічених громадян. К приклад, розвиток етичних норм досягається шляхом вивчення історичних прикладів, літературних творів та дискусії.

Також, дидактичні традиції навчання у середньовічній Русі часто мали колективний характер засвоєння інформації, де знання передавалися через спільну роботу, та навіть обряди чи ритуали. Два останніх приклади швидше відносяться до дохристиянського періоду. Тим не менш, співпраця та групова підтримка були важливими елементами такого процесу навчання. Сучасна освітня система вже використовує методи колективного навчання та проєктів, що сприяють співпраці та командній роботі. Але, групові проєкти, спільні дослідження та колективні обговорення ще не так активно використовуються саме в Українській освітній системі. Цю проблему варто вирішити шляхом впровадження масштабних групових завдань для дітей. Це може бути історична постановка, проєкти зі створення та дослідження, колективна робота пошуку інформації, тощо. Відповідно, такі методи можуть допомогти учням навчитися працювати разом, підтримувати один одного та досягати спільних цілей.

З кожним днем далі більше розвивається інтерактивні технології та комп'ютерні засоби, які полегшують наше буденне життя. Завдяки комп'ютеру чи телефону ми можемо краще пізнати світ, відвідати

віртуальний музей, знайти будь-який твір різноманітними мовами. Звісно, сучасні технології полегшують наше навчання. Великий плюс полягає у тому, що ми можемо навчатися із власного дому. Всі знання всесвіту знаходяться просто у нашій кишені, або на робочому столі. Нам залишається тільки увімкнути телефон та сконцентруватися на думці, щоб ми хотіли вивчити сьогодні. Проте, з кожним днем науковці звертають дедалі більше уваги на те, що у середньостатистичної людини, яка щодня проводить більше 5 годин за комп'ютером чи телефоном, втрачаються навички ефективного засвоєння інформації. Здавалося б, що сучасні технології створені для того, щоб полегшити нам життя, завдяки чому ми можемо швидше навчатися. Але, ми не помічаємо, яка велика шкода завдається людині, яка звикла покладатися на технічні засоби, адже добре відомо, що все за нас запам'ятає комп'ютер. Сучасна людина зіткнулася з проблемою, так званого «кліпового мислення». Для пояснення, феномен кліповісті означає те, що людина засвоює інформацію в швидких фрагментах.

Отже, дидактичні традиції Середньовічної Русі (IX-XIII ст.) мають багато аспектів, які можуть бути корисними в сучасній освітній системі. Усна традиція, роль наставників, практичне навчання, моральне та етичне виховання, а також колективна робота можуть бути адаптовані та інтегровані у сучасні навчальні програми. Важливо пам'ятати про цінність історичного досвіду та використовувати його для створення ефективної та гармонійної системи освіти, яка відповідає потребам сучасного суспільства. Яскравий приклад кліповості ми можемо спостерігати у соціальних мережах, коли на нашій стрічці з'являються короткі відеоролики розважального, чи повчального характеру. Тобто, на основі швидких короткочасних фактів сучасна середньостатистична людина формує своє пізнання про світ. Видатні психологи стверджують, що це погано впливає на розвиток мозкових функцій, які відповідають за пам'ять. Мабуть, кожен помічав за собою, що йому дедалі важче читати великий фрагменти тексту чи переглядати

довготривалі документальні фільми. Соціальні експерименти, що проводили на базі Американських шкіл у штаті Юта довели, що дітям у сучасних школах достатньо лише перших 15 хвилин уроку для того щоб засвоювати навчальний матеріал. Протягом всього іншого часу, учням стає дедалі важче та нудніше навчатися. Під час наступного етапу цього експерименту, протягом двох тижнів діти навчалися лише 20 хвилин. Наступного дня вони добре пам'ятали те, що саме вивчали на уроці. Але після декількох днів експеримент показав, що учні повністю забували весь навчальний матеріал, який вони проходили на короткотривалих уроках. Так, вони вивчали на протязі декількох днів, після чого були підведені підсумки. Вчені та психологи дійшли висновку, що короткочасні уроки можуть відкласти знання у головах учнів тільки на короткий термін. У свою чергу, стандартний урок приносив набагато більше користі, а засвоєні знання учні пам'ятали набагато довше. Здавалося б, як соціальний експеримент пов'язаний з дидактичними традиціями середньовічної Русі. Річ у тому, що у ті часи навчання відбувалося шляхом регулярного повторення та залучення. Для прикладу, можна взяти засвоєння навичок читання. Такий процес супроводжувався постійним наголошенням і повторенням вчителя, за яким уважно сліdkували його учні. Навчання було довготривалим і передбачало засвоєння знань до найменших дрібниць. Учні довго повторювали звуки за вчителем, а потім, аналогічно вивчали склади і прості слова. Для того, щоб діти могли почути правильне вимовляння слів, вчитель зачитував їм релігійні тексти та співав пісні. Після складного, скрупульозного і довготривалого процесу вивчення читання, учні могли самостійно читати з підручників. Тогочасна методика навчання вимагала від дітей велике, але поступове навантаження інформацією, під час якої учні могли багато разів потренуватися, та паралельно вивчити щось корисне для себе. Проблематика сучасної освіти, та і взагалі, полягає у тому, що дітей дедалі більше навчають за принципом швидких та короткотривалих фрагментів. Сучасний вчитель звик покладатися на інформаційні технології та дедалі менше приймає участі у навчальному

процесі. Звісно, варто звернути увагу і на те, що сучасний учень засвоює набагато більшу кількість навчальних предметів, ніж учень середньовічної Русі. Немає нічого поганого і в тому, що в процес навчання широко застосовують технологічні засоби. Вони дозволяють урізноманітнити навчальний процес, наочно продемонструвати ту чи іншу теорію та допомагають краще закладати асоціаційні поняття. Світ розвивається дуже швидко і за ним мусимо розвиватися і ми, але це не означає, що людині варто повністю покладатися на технологічну освіту.

Ще одна величезна проблема сучасного світу полягає у тому, що засвоєння інформації сучасним учнем, шляхом прочитання текстового джерела, знизився на 40% за останні 10 років. Дітям просто незвично, та і нецікаво витратити велику кількість свого часу за читанням книги. Повертаючись до проблеми кліпового мислення, дітям краще переглядати короткі відеоролики у соціальних мережах. Звісно, залишаються і ті, кому процес читання приносить задоволення, але з кожним роком відсоток таких людей стрімко знижується. На прикладі середньовічної Русі ми можемо спостерігати те, що завдяки книзі учні фактично пізнавали увесь світ, закони його буття та багато іншої цікавої інформації, не виходячи з класу. У ті часи Книга була для дітей, як сучасний мобільний телефон чи планшет. Але, відмінність між книгою та телефоном полягає у тому, що слов'янські діти мусили напружувати мозок, та шляхом уявлень і асоціацій засвоювати ту, чи іншу інформацію. На відміну від книги, тримаючи в руках телефон, або навчаючись за комп'ютером, сучасна дитина абсолютно не задіює жоден із важливих частинок мозку для того, щоб отримати необхідний рівень знань. Проблематика полягає, навіть не у самій наявності технологічного чуда, а у тому, що процес читання електронної книги може негативно вплинути на здоров'я дитини. Українській освітній системі варто виділити більше часу чи додаткові уроки саме для читання і традиційного засвоєння інформації шляхом регулярних повторень. Звісно, що українські підручники історії не

передають повного змісту та правильного історичного контексту, що негативно впливає на бажання дитини вивчати цей предмет. Тому, для повернення до більш традиційного методу вивчення через читання, потрібно відреагувати підручники та зробити їх більш цікавими. Для збільшення об'єму пам'яті учня допоможе правильний підхід учителя, який мусить зосереджувати більше уваги на традиційних методах вивчення, як для прикладу - дидактичних традиціях середньовічній Русі.

Незважаючи на те, що нераціональне використання та поганий контроль за сучасними технологіями може призвести до негативного результат у навчальному плані, Правильний підхід та інноваційна підтримка дають можливість пізнати минуле, яким воно є. Варто звернути увагу на революційний засіб вивчення історії за допомогою окулярів віртуальної реальності. Завдяки їм, будь-хто може переміститися в минуле та побачити його буття на власні очі. Така практика широко розповсюджується в Америці, Франції, Швеції та Японії. Вчителі з цих країн відзначають, що застосування VR технологій допомагає краще пізнати минуле та наочно демонструвати дітям те, як жили люди буквально 100 чи 400 років тому. Раціональним є застосування віртуальної реальності на уроках хімії, біології, геометрії та, передусім історії. VR дасть можливість переміститися в минуле, спостерігати з видатними історичними постатями, брати участь у визначних подіях минулого, та побачити тогочасну Україну у всій її красі. Виникає логічне запитання, чи дійсно окуляри віртуальної реальності правдиво візуалізують минуле. Річ у тому, що над цим аспектом відбуваються регулярні покращення та постійно вносяться оновлення. Візуальну частину формує штучний інтелект, який опирається на археологічні знахідки, письмові джерела, речі побуту та багато інших цікавих предметів минулого, на основі яких створює реалістичну картину. Щоб краще пізнати минуле середньовічної Русі, а саме її освітній аспект можна використати окуляри віртуальної реальності. Це дасть змогу дітям пізнати те, як саме навчалися

їхні предки близько тисячі років тому. Наочне демонстрування дидактичних традицій Київської Русі, допоможе учням порівняти минулий і сучасний процес навчання, що краще розкриє різноманітні навчальні функції на основі моделі вивчення письма, читання чи лічби. Таким чином, школярі зможуть побачити усі переваги та можливі недоліки сучасної системи освіти. Звісно, щоб втілити такий план у реальність потрібно велике фінансування та присутність досвідчених викладачів, які можуть з легкістю справлятися із сучасними технологіями. Тим не менше, такий досвід був би цікавий не тільки для учнів а й для інших пересічних громадян. Насправді, проблематика занурення в минуле широко розкривається ще з середини минулого століття, і тільки через 70 років людина зробила перший крок для того, щоб перенестися в минуле.

Відкидаючи тематику сучасних технологій та її різностороннього впливу на формування освітніх навичок, потрібно повернутися до використання більш традиційного методу освіти, а точніше середовища в якому відбувалася засвоєння знань. Як правило, здобуття освіти в середньовічній Русі відбувалося не тільки в класах чи тісних скрипторіях, а й в природньому середовищі. В багатьох історичних джерелах можна зустріти мініатюри, на як вчитель, чи можливо інше постать тримає в руках книгу, сидячи під деревом. Свіже повітря та природнє оточення сприяли ясності мислення та підвищенню продуктивності. Діти сідали навколо вчителя та слухали його повчальні розповіді, які чергувалися із зачитуванням уривків з богословських текстів. Часто, навчання на природі давало можливість сконцентруватися та проаналізувати засвоєний матеріал на самоті. Важливим елементом навчання в природньому середовищі було те, що у такий спосіб дітей навчали орієнтуватися по зірках. Особливу увагу звертали на місячні фази та положення небесних тіл. Учні навчалися розпізнавати небесні сузір'я, вивчали приблизний час сходу та заходу сонця і засвоювали знання про орієнтування за зірками. Спостереження за зорями, окрім науково-

практичного аспекту, також мало духовне значення, адже вважалося, що через небесні явища сам Бог посилає знаки на Землю. Тепер, усвідомлюючи умови, у яких навчаються сучасні діти, можна сказати, що їм дійсно не вистачає свіжого повітря та природнього оточення. Перебуваючи в чотирьох стінах, діти можуть відчувати їх умовний тиск, що стає на заваді якісному навчанню та ефективному засвоєнню навчального матеріалу. Навчальні заняття варто більше проводити на свіжому повітрі, якого так не вистачає дітям. Сформована дидактична практика часів Київської Русі наочно демонструвала всі переваги такого навчання. Можна проводити заняття читання у парках, чи на шкільних майданчиках. Це допоможе дітям розслабитися та змінити обстановку, що позитивно відгукнеться на навчальному процесі. Як мінімум, необхідні два позакласні заняття на тиждень для того, щоб допомогти дітям розслабитися та відволіктися від буденного навчального процесу.

ВИСНОВКИ

Дидактичні традиції Київської Русі можна поділити на дохристиянські та християнські. Незважаючи на період, кожен аспект навчання та виховання відігравав важливу роль у формуванні дитячого світогляду. Для дохристиянського періоду був характерний усний та практичний підхід виховання із залученням до релігійних практик. Дітей навчали вести сільське господарство, обробляти землю, займатися різноманітним ремеслами на основі яких і формувалося уявлення про доросле життя. Такі події були тісно пов'язані з релігією язичницьких слов'ян. Вони робили жертвоприношення, поклонялися богам, просили у вищих сил вдалого урожаю та родючості. Під час релігійних ритуалів активну участь приймала молодь, яка набувала досвіду та здобувала нові знання про поняття та вірування своєї общини. Головним в общині був староста, який допомагав дітям освоювати нові знання, наглядав за порядком та робив все можливе, щоб молоде покоління успадкувало традиції його громади. Окрім старости, важливий вплив на дітей мали волхви які виконували роль язичницьких жреців. Вони привчали молодь до язичницького світогляду, ознайомлювали дітей з релігією, вкладали поняття про небесні божества. Дидактичний аспект був тісно пов'язаний з вихованням на практично усному засвоєнню знань.

Після прийняття християнства князем Володимиром Великим, на теренах Київської Русі відбулися кардинальні зміни. Християнство витіснило язичницьке віросповідання та принесло позитивні зміни різних аспектів

політичного та суспільного життя. Загалом, нова віра відкрила коридор можливостей, завдяки чому на землі Київської Русі вдалося проникнути писемності в глаголичні, а згодом і в кириличній формах, які потрапили на Русь з Болгарії. Саме кирилиця і глаголиця поклали початок читацьким і писемним дидактичним традиціям. Старослов'янську мову використовували в державних та церковних інституціях, а церква, яка була головним чинником поширення нового віросповідання, стала одним з перших освітніх центрів на Русі. Завдяки значним зусиллям князя Володимира та князя Ярослава Мудрого, Київська держава набуває розквіту, а її культурний аспект широко розповсюджується на залишки язичницьких племен.

Важливим є те, що християнство стало рушійною силою для формування освітніх інституцій, які могли випускати готові освічені кадри. Саме вихідці з перших палацових шкіл зайняли головні посади у державній і судочинній сферах, священників у церквах, радників і помічників при княжому дворі, тощо. Найпоширенішими освітніми закладами русі були школи грамоти, школи при церквах та монастирях та школи книжного вчення. У 1089 році в Києві з'являється перша у Європі школа для жінок, яку започаткувала княгиня Анна Всеволодівна. Ця подія була досить вагомою для розвитку освітньої дидактики і допомогла підняти престиж Київської Русі на новий рівень.

Освіта сприяла активному поширенню літератури різних жанрів. Найперша книжна література почала з'являтися після хрещення 988 року, і була суто релігійного характеру. Багато примірників поступали з земель Болгарії та Візантії, що посприяло для заложення фундаменту книжної дидактики. Біблія, Псалтирі, молитви, літургійні повчання, праці Івана Златоуста («Златоуст» та «Ізмарагд») вивчали у школах і в подальшому стали основою для подальшого розвитку вітчизняної літератури. Вітчизняний розвиток писемних праць сприяв заснуванню «Ізборників Святослава», «Повчання дітям» та інших, був прямим наслідком популяризації книжного

писання. Це дало змогу розвинути виховні та культурні аспекти і ввести різноманіття жанрів.

Також, на Русі широко розповсюджувалася читання та писемна науки. Їх освоєння було важливим компонентом культурно-суспільного розвитку дидактичних традицій середньовічної Русі. Основними матеріалами для письма були цери, берестяні грамоти, пергамент. Вивчення письма і читання вимагало багато зусиль і більшої концентрації. Такий довготривалий процес навчання був важливим компонентом особистого та культурно-суспільного розвитку. Загалом, у середньовічній Русі була досить колоритна методика виховання та навчання. Головні принципи зосереджувалися на релігійних традиціях та практиках, які були основним чинником середньовічного світогляду. Якщо в дохристиянський період навчання відбувалися на основі усно практичних методів, жертвоприношень, ритуалів, обрядів ініціації та догляді за сільським господарством, то в християнський період важливий дидактичний вплив формували християнські настанови. Необхідними базовими предметами в усіх школах були письмо, арифметика, читання та співи, під час яких, велику кількість часу приділяли вивченню літератури релігійного характеру. Це говорить про те, що основне місце в освіті займали ідеї служіння Богові та спільноті.

Враховуючи аспект використання дидактичних традицій середньовічної русі в сучасній освітній системі, то можна сказати, що існує досить багато корисних практик минулого, які варто запровадити в сьогоденні. Мова йде про засвоєння знань практичного характеру, застосування системи менторства, включення та розширення спектру розповідей, казок та легенд у навчальні програми. Важливим елементом дидактики тогочасного суспільства, який тримав свої позиції серед провідних методів засвоєння знань, але почав втрачати свою вагомість за останні десятиліття – це навчання за допомогою читання. Завдяки сучасним технологіям діти перестали приділяти цьому велику увагу і стали більш залежними від

швидких, або кліпових фрагментів навчання. Сучасна освітня система вимагає змін або нововведень, для яких ідеально підходить модель дидактичних традицій Київської Русі IX-XIII століть.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. «Про управління Імперією» / Автор: Костянтин VIIІБ, Видавництво: Алетейя, Серія: Нова Візантійська, Сторінок: 392.
2. Житие и жизнь великия княжны Евфросинии Суздальской / списано иноком Григорием. СПб., 1888. С. 23.
3. Житіє святого Володимира / упор. С.І. Сорока. Київ: Вид-во Української Православної Церкви, 2010. 356 с.
4. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. Хрестоматія. К., 1992. С.195-214; 626-628.
5. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Переклад з давньоруської та коментарі. Київ: Наукова думка, 1981.
6. Іларіон, митрополит. Слово про закон і благодать / пер. Л. Є. Махновця; прим. Я. П. Запаска. К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. 142 с.
7. Іларіон, митрополит. Слово про закон і благодать // У кн.: Давня українська література. Київ: Наукова думка, 1982. С. 34–48.
8. Изборник 1076 года. М., 1965. С.198-296.
9. Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. М.: Книга, 1983
10. Києво-Печерський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко. Відп. редактор В.М.Колпакова. 2-е вид. К., 2001. 348 с. ISBN 966-518-147-5.
11. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. 1962. Т.1.
12. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
13. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний

показчики, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич; Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Крекотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. К.: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с. (Давньоруські та давні українські літописи).

14. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині». У кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 1. Київ, 1964.

15. Нестор Літописець. Повість минулих літ / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 28.

16. Нестор. Житіє Феодосія Печерського [Електронний ресурс] / перекл. О. Сліпушко // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К., 2001. Т. І. С. 302-343. – Режим доступу:

<http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr60.htm>

17. Остроменский Н. М. Повести временных лет. СПб.: Изд-во А. ф. Маркса, 1895. Т. 1. 399 с.

18. Патерик Киево-Печерский. Том 1. Подвижники Киево-Печерской Лавры XI-XV в. и древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. К.: Типография КиевоПечерской Лавры, 2004.

19. Поучение Владимира Мономаха // «Изборник». Сборник произведений литературы Древней Руси. М.: Художественная литература, 1969. С. 146–171; Повчання (Володимира Мономаха за Лаврентіївським літописом) // Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). К.: Радянський письменник, 1990. С. 353–375.

20. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1908. С. 176.

21. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). К.: Радянський письменник, 1990. С. 241.

22. Повість минулих літ / пер. Л. Є. Махновця; приміт. О. В. Мишанича. К.: Дніпро, 1989. 590 с.

23. Повість минулих літ» / переклад з давньоруської мови І. П. Крип'якевича; за редакцією В. К. Лученка. - Київ: Веселка, 1991. - 400 с. - ISBN 5-353-01145-3. Р 4. С 17.
24. Повість минулих літ / пер. з давньоруської Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
25. Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX–XVIII вв.: Сборник. М.: Художественная литература, 1990
26. Руськая Правда / Изд. С. В. Юшков. Москва: Наука, 1940.
27. Слово о полку Ігоревім / пер. з давньоруської Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 192 с.
28. Слово о полку Ігоревім // Українська література XI – XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. С. 48-51.

Наукові праці

29. Adam of Bremen, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Translated by Francis J. Tschan. Columbia University Press, 2002.
30. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae (Аннали або Хроніки славного Королівства Польського). Т. 1-12. Варшава: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964–2005.
31. Franklin, Simon. Writing, Society, and Culture in Early Rus, с. 950-1300. Cambridge University Press, 2002.
32. Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Л.: Наука, 1982.
33. Афанасьев, А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Издание подготовлено и снабжено предисловием и примечаниями С. А. Азбелевой. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Институт русской цивилизации, 2012. 1024 с. ISBN 978-5-4261-0013-6.
34. Багмет А., Дашченко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв. К.: Техніка, 2004. 224 с.; Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. К.: Наукова думка, 1990. 528 с.;

Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. К.: Наукова думка, 1989.

35. Баран О. Розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави в XIII – першій половині XIV ст. // Княжа доба: історія і культура, т. IX, Львів, 2015, с. 241-272.

36. Барський І. Святий Климент Папа Римський і життє його / переклав з грецького І. Букатин. Київ: Друкарня Г. Торквемади, 1846. 102 с.

37. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – пер. половина XIII ст.). Київ: Вища школа, 1973. С. 3-86.

38. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. Київ: Наукова думка, 1989. Онлайн ресурс.

39. Безрогов В. Г., Иванченко В. Г. Ученичество и школы в древних и средневековых обществах // Проблемы современного образования. 2010.

40. Васьків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з історичним довідником. Київ: Українська енциклопедія, 1996. 80 с.

41. Веснянки. Київ: Дніпро, 1984. 110 с.

42. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. Київ: Вид-во М.П. Коця, 1998. С. 5-231. Онлайн ресурс.

43. Висоцький С. А. Культура Древнего Киева // История Киева. Древний и средневековый Киев. Том 1. Київ: Наукова думка, 1984. С. 144-191.

44. Виховання у східних слов'ян у дофеодальний період. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. Київ, 1991.

45. Волошина Т. А. Магия древних славян. Ростов н/Д.: Феникс, 2006. С. 175

46. Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. К.: Мистецтво, 1996. С. 13.

47. Гимбутас М. Славяне: Сыны Перуна. Москва: Центрполиграф, 2003. 216 с.

48. Голіченко Т. С. Слов'янська міфологія та антична культура. К.: Наукова думка, 1994. С. 4.

49. Греков Б. Д. Киевская Русь. Ленинград, 1953. С. 405.
50. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. К.: Наукова думка, 1991. С. 324–325.
51. Грушевський М. С. Книжна словесність київської доби // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993.
52. Грушевський М. С. Освіта і школа, їх рівень // Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. К., 1993. Т. 2.
53. «Давньоруське мистецтво» // Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. В 6 т. Т. 1. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1966. С. 135-392.
54. Даренська В.М. Культура Давньої Русі: навчальний посібник. Харків: Факт, 2012. 264 с.
55. Дерев'янка І. В. Методологічні засади дослідження християнського виховання підлітків у Київській Русі. Теорія та методика навчання та виховання. 2013. Вип. 34. Онлайн ресурс.
56. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1991. С. 84-146.
57. Драч О.О. «Засіяв книжними словами серця вірних»: освіта і освіченість у Русі. Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення / редкол. В.О. Огнев'юк та ін. Київ: КУБГ, 2019. С. 137-162.
58. Драч О.О. Жіноча освіченість і виховання середньовічної Європи: міркування сучасників // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2016. Вип. № 3-4.
59. Древнерусская культура IX – первой половины XIII века // Зезина М. Р., Кошман Л. В., Шульгин В. С. История русской культуры. Москва: Высшая школа, 1990. С. 18-50.
60. Древняя Русь: пересечение традиций. Москва: Научно-издательский центр «Скрипторий», 1997. 464 с.
61. ДРЕВНЯЯ РУСЬ. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. М.: Наука, 1975. 428 с.

62. Жарський Е. Історія виховання. Мандрівець, 1994. № 1. С. 3-4.
63. Жаборюк А. Давнє українське малярство (XI – XVIII ст.). Одеса: Маяк, 2003. 208 с.
64. Жуковская, Л. П. Новгородские берестяные грамоты. Москва, 1959.
65. Завгородня Т. К., Прокопів Л. М., Стражнікова І. В. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2014. Онлайн ресурс.
66. Иванов Вяч. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции ритуально-мифологической системы. Москва: Наука, 1974. 415 с.
67. Календарно-обрядові пісні. Київ: Дніпро, 1987. 392
68. Канігін Ю. М. Віхи священої історії. Русь-Україна. Київ: А.С.К., 2004. 416 с.
69. «Киевская старина». Ежемесячный исторический журнал. 1882. Кн. 1. С. 1-48.
70. Кілессо С. К. Києво-Печерська Лавра. К.: Техніка, 2003. С. 5.
71. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль: Тернопіль, 1994. С. 4-32.
72. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993. С. 73.
73. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К.: Наукова думка, 1986. С. 133.
74. Костомаров, Н. И. Славянская мифология. Киев: Либідь, 1994.
75. Костомаров, Н. И. Славянская мифология. Москва: Академический проект, 2004. 304 с. (Серия «Антология мысли»). ISBN 5-8291-0214-0.
76. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль: Тернопіль, 1994. С. 4-32.

77. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1991. 558 с.
78. Курочкін А. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка». Опішне: Національний музей-заповідник українського гончарства, 1995. 232 с.
79. Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси // Как была крещена Русь. М.: Политиздат, 1989. С. 305.
80. Леонтій Войтович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с. ISBN 966-02-1683-1.
81. Липа К. Під захистом мурів. Київ: Наш час, 2007. 184 с.
82. Лустенко А. Ю. Хронотоп Київської Русі як соціокультурний феномен: Монографія. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2003. 108 с.
83. Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник. М.: Высшая школа, 1994
84. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. Київ: Знання, 2003. 450 с.
85. Маслов С. І. Дорогоцінна пам'ятка давньої української літератури // Слово о полку Ігоревім. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1952. С. 109-116.
86. Махновець Л. На світанку української літератури // Слово о полку Ігоревім. Київ: Веселка, 2008. С. 5-17.
87. М. М. Галицька. Культурологічні засади розвитку освіти в Київській Русі: теорія і практика. 2014. Вип. 3-4. С. 117-122. Онлайн ресурс.
88. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. К.: Дніпро, 1993. С. 9.
89. Никитин С. А. Деятельность В. И. Пичеты в области славяноведения. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. Москва, 1949.

90. Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування В. В. Дубравіна. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 446 с.
91. Овсійчук В., Кравич Д. Оповідь про ікону. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. 396 с.
92. Огієнко І. Візантійська культура в Україні // Хроніка. Український культурологічний альманах. Випуск 37-38. 2000. С. 117-128.
93. Огієнко І. Християнство і культура в Україні. // Хроніка. Український культурологічний альманах. Випуск 37-38, 2000. С. 117-128.
94. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
95. Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П. Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом обществе Нестора-Летописца в марте 1896 г. Київ, 1897. С. 29-87.
96. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Київ: Либідь, 1995. ISBN 5-325-00589-8.
97. Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Український історичний журнал. 1969. № 6. С. 97.
98. Попович М. В. Культура Київської Русі // Попович М. В. Нарис історії української культури. К.: АртЕк, 1998.
99. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. К.: Український письменник, 1995. С. 9.
100. Раушенбах Б. В. Развитие Киевской Руси как результат ее христианизации // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси: Сборник. М.: Столица, 1991. С. 31.
101. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII веков. М.: Наука, 1982.
102. Ричка Володимир Михайлович. Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі (історико-релігієзнавче дослідження). К., 1997. 378 л.

103. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. Київ: Радянська школа, 1991. С. 17.
104. Розов Н. Н. Книга Древней Руси XI–XIV веков. Москва: Книга, 1977. 123 с.
105. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси: монография. М.: Наука, 1987. С. 661.
106. Семенов В. Древняя русская Пчела // Сборник Отделения русского языка и словесности АН. Санкт-Петербург, 1893. Т. 54. № 1. С. 1-444.
107. «Середньовічні монастирі в Галичині». Записки Чину святого Василя Великого, 1926, вип. 1–2.
108. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
109. Сліпушко О. Таємниці володарів Русі (від Олега до Володимира Мономаха). К.: Аконіт, 2003. С. 186–187.
110. Славяне и скандинавы: Пер. с нем. М.: Прогресс, 1986.
111. Степовик Д. В. Скарби України. К.: Веселка, 1990. С. 71–73.
112. Степовик Д. В. Історія української ікони X – XX ст. К.: Либідь, 1996. 440 с
113. Сто найвідоміших образів української міфології. К.: «Орфей», 2007. 460 с.
114. Татищев В. Н. История Российская: в 3 т. Том 2. Москва: Изд-во «АСТ», 2005. С. 112.
115. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посібник. К.: Перун, 1996. 196 с.
116. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва: Наука, 1975. 428 с.
117. Толочко О. П. Ярослав Мудрий. Київ: Альтернативи, 2002. 272 с.
118. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К.: АртЕк, 1996. С. 175

119. Толочко П. П. Давня історія України. У 3-х томах. Інститут археології НАН України, 2000. 695 с.
120. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Альтернативи, 1998.
121. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / за заг. ред. В. Смолія; НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1998. С. 280.
122. Традиции образования и воспитания в Европе XI–XVII веков. Сборник статей и материалов / Отв. ред. Н. В. Ревякина. Иваново, 1995. С. 11.
123. Українська література XI – XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. Чернівці: Видавництво «Прут», 1997.
124. Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу. К.: Веселка, 2003.
125. Українська література XI–XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. Чернівці: Видавництво «Прут», 1997. 368 с.
126. Українська народна обрядова поезія: Збірник. К.: Школа, 2006. С. 7-8.
127. Український фольклор. К.: Освіта, 1998.
128. Фроянов И. Я. Загадка крещения Руси. М.: Эксмо: Алгоритм, 2009.
129. Черный В. Д. Искусство средневековой Руси. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997.
130. Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. XIX+250 с., 5 карт.
131. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.: Альбом. Київ: Мистецтво, 1999. 256 с.
132. «Шляхи християнства на Русі (легендарні і реальні)» / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 4-15.

133. Щапов Я. Н. Церковь в древней Руси (До конца XIII в.). // Русское православие: вехи. М.: Издательство политической литературы, 1989.

134. Яковенко Н. М. Нарис історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997.

135. Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення / Редкол. В.О. Огнев'юк, О.С. Александрова, В.М. Андрєєв та ін. Київ: КУБГ, 2019.

136. Яснь: І. Франко. Із лектури наших предків XI в. І. Збірник Святослава 1076 р. // Стара Україна. Львів, 1924. Вип. XII. С. 179-183.